

Laila Kitzler Åhfeldt

Runristare och mobilitet i Södermanland

Runristare och mobilitet i Södermanland

Laila Kitzler Åhfeldt

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
SE-114 84 Stockholm
Tel 08-5191 80 00
www.raa.se
registrator@raa.se

Riksantikvarieämbetet 2017
Runristare och mobilitet i Södermanland
Laila Kitzler Åhfeldt

Omslag: Mammenansiktet på Sö 367. Foto: Laila Kitzler Åhfeldt/Riksantikvarieämbetet.

ISBN 978-91-7209-807-7 (PDF)

ISBN 978-91-7209-808-4 (Tryck)

Upphovsrätt enligt Creative Commons licens CC BY

Villkor på <http://creativecommons.org/licenses/by/2.5/se/>

Innehåll

Inledning	4
Frågeställningar	5
Bakgrund	7
Mobilitet i lågteknologiska samhällen	7
Hushåll och andra nätverk	12
Släktskap och allianser	15
Undersökningsområdet	18
Stilgruppernas utbredning i Södermanland	18
Runologiska områden.....	23
Fornlämningar och bebyggelseutveckling.....	29
Runstenar och frågan om kyrklig förvaltning.....	31
Analys av runstenar i stilgruppen Rak	34
Material.....	34
Metod: Analys av ristningsteknik.....	36
Undersökning och resultat	41
Felkällor	47
Runristarnas räckvidd.....	49
Metod: avstånd och färdsträckor.....	50
Rak 1 och Rak 2.....	52
Amunde	52
Halvdan	56
Tore	57
Balle	57
Östen.....	59
Mervallaristaren	62
Stenkvistagruppen	62
Tumboristaren	62
Järnagruppen.....	62
Lärare–elev-serie Livsten–Tidkume–Åsbjörn	65
Traengruppen	65
Resultat och tolkning.....	67
Diskussion	72
Runristare, resor och räckvidd	72
Runristarens räckvidd och hushållets nätverk.....	75
Sammanfattning	78
Tack.....	80
Referenser	81
Figur 42–60.....	86

Inledning

Denna studie handlar om runristare i Södermanland och deras mobilitet. Min hypotes är att det finns en koppling mellan runristarens aktionsradie och dennes funktion i hushållet. Såvida runristarnas resor är ett resultat av släktskap och vänskapsförbindelser kan runristarens aktionsradie också vara talande för hushållens samband med varandra. Runristarnas resor säger något om både dem själva och de hushåll denne ingick i.

Det är allmänt bekant att det under yngre järnålder och vikingatid sker stora samhällsförändringar som leder fram till den medeltida samhällsstrukturen. Flera forskare ställer ett socialt rörligt vikingatida samhälle i kontrast mot ett mer cementerat medeltida samhälle, som enligt Stefan Brink tar sin början i kyrkans inträde och en begynnande feodalisering.¹ Under vikingatid och tidig medeltid sker till exempel demografisk expansion, religionsskifte och introduktion av romersk rätt, som leder till omfattande sociala förändringar.² Kristendomen bryter med äldre organisationsformer och gemenskaper, enligt Thomas Lindkvist för att den var mer individualistiskt inriktad och på grund av dess organisation.³ Runstenarna hör nära samman med jordägandet och jordbrukslandskapet, andra fenomen som också omorganiseras under äldre medeltid. Bebyggelse tillväxt sker under yngre järnålder genom nyetableringar, kolonisation i skogsbygderna och förtätning och när vi kommer till äldre medeltid reorganiseras odlingslandskapet.⁴ Å andra sidan finns det också stöd för att Skandinavien påverkades långsamt och att äldre seder levde kvar länge, en seghet i strukturerna som delvis hänger samman med begreppet mentalitet.⁵

Vi kan fråga oss om runristarna var en del av det äldre vikingatida rörliga samhället eller, i egenskap av att vara skriftkunniga, snarare var företrädare för den nya tiden och tidiga bärare av den medeltida strukturen. Att vara runkunnig på 1000-talet var troligen inte alls detsamma som att vara det under 800-talet. Det är kanske inte ens detsamma under sent som tidigt 1000-tal. Möjligen är de själva en del av det som driver förändringen.

1. Brink, 2012, s. 269; jfr Herschend, 1994, s. 83, 90, 102; Herschend, 2009, s. 58; Nedkvitne, 2009, s. 156–157, 161, 163; Sanmark, 2004, 260–261, 277; Sanmark 2005; Bagge, 2010, 137.

2. Brink, 2012, s. 166.

3. Lindkvist, 2003, s. 13.

4. Sporrang, 1985, s. 12, 195.

5. Lönnroth, 1987, s. 27; *The Christianization of Scandinavia*, 1987, s. 17, 20.

Runristarnas resor har tidigare inte beaktats i någon högre grad inom forskningen kring resor och mobilitet i lågteknologiska samhällen. I exempelvis antologin *People and space in the Middle Ages, 300–1300* framhålls att forskningen om territorier och mobilitet har fokuserat antingen på förhistoria eller senmedeltid och tidigmodern tid, medan samma fenomen under tidig- och högmedeltid är mer utforskade, trots att förändringar i territorialiteten har stor betydelse under denna period.⁶ Undantagen här är förstås vikingarnas expansion och Hansan. Denna studie handlar dock om den lokala nivån i Södermanland.

Runristarnas mobilitet undersöks här dels utifrån signaturer och ristattribueringar, dels genom analys av ristningstekniken. Utgångspunkten är Södermanlands äldsta senvikingatida runstensskede (de urnordiska inskrifterna beaktas inte), med fokus på runstenar från första hälften av 1000-talet.

I den kronologiska indelningen utgår jag från Anne-Sofie Gräslunds kronologiska system, som baseras på profilsedda djurhuvuden.⁷ Den äldsta fasen representeras här av stenar i stilgruppen Rak, det vill säga oornerade runstenar som dateras cirka 985–1020 e. Kr. (se nedan i kapitlet *Stilgruppernas utbredning*). De som står bakom dessa kan höra till de första kristna runstensresorna i Södermanland. De representerar ett viktigt skede när den tidigare ytterst sparsamt använda runskriften får en utökad användning på monument.

Undersökningen har tidigare publicerats i en kortare version i tidskriften *Viking & Medieval Scandinavia*.⁸ I denna rapport återfinns den vetenskapliga dokumentation som ligger till grund för artikeln, men som endast kunde ges begränsat utrymme i artikeln.

Frågeställningar

Den övergripande frågeställningen är att utforska runristarnas resor och mobilitet. Utifrån tidigare studier om mobilitet i lågteknologiska samhällen diskuteras om begreppen mikrokosmos, färdsträckor, räckvidd och räckhåll är tillämpbara på runristare.

Inledningsvis undersöker jag resor och avstånd för en grupp runstenar som antas höra till det äldsta skedet av senvikingatida stenresande i Södermanland. Dessa är oornerade och sällan signerade, men intressanta eftersom dess ristare kan höra till de första skrivkunniga på platsen. I avsaknad av ristarsignaturer, och istället för ristattribueringar på runologisk eller konsthistorisk grund, utgår jag från ristningstekniken. Jag söker svar på hur många ristare som ligger bakom stenarna i den äldsta fasen och hur långt de har rest. Därefter har jag använt tidi-

6. *People and space in the Middle Ages, 300–1300*. 2006, s. 4.

7. Gräslund, 1991, 1992 och 2002.

8. Kitzler Ähfeldt, 2015.

gare ristarattribueringar för att med kartstudier undersöka avstånden mellan stenarna och hur stora verksamhetsområdena var för några till namnet kända ristare: Amunde, Halvdan, Östen, Tore, Balle, Livsten, Tidkume och Äsbjörn. Jag undersöker även några runstengrupper med anonyma ristare, Mervallaristaren, Tumboristaren, Stenkvistagruppen samt Järnagruppen. Slutligen undersöks Traengruppen, inte som exempel på en särskild ristares verksamhet, utan som en löst sammanhållen stengrupp med endast vaga inbördes likheter.

Resultaten skall relateras till vad som framkommit i andra undersökningar om medeltida mobilitet.

Bakgrund

Mobilitet i lågteknologiska samhällen

En runristares resor är intressanta därför att en persons resor har varit betingade av vilken funktion och vilka uppgifter denne har haft. Vi kan enkelt tänka oss att stormannen har helt andra ärenden än vad tjänstefolket har, till exempel att resa till tinget eller göra upp om allianser och äktenskapsförbindelser, medan tjänstefolk går ut i markerna med betesdjuren. Litteraturen om fenomenet resande är omfattande. Gemensamt är att resandet har en social betydelse. Resor beskrivs som socialt meningsfulla och som förkroppsligade erfarenheter, verkliga och mytiska. De är en del av en persons identitet och påverkar deras relationer med andra människor.⁹ Resandet har också en central roll i social organisation.¹⁰ Nedan presenteras resonemangen i några tidigare studier kring mobilitet i lågteknologiska samhällen och jag resonerar kring hur begrepp som mikrokosmos, räckvidd och färdsträckor kan användas inom runforskningen.

I en studie om resor under medeltiden diskuterar Dick Harrison begreppen makrokosmos och mikrokosmos, där mikrokosmos är den värld som är väl känd och fysiskt nåbar, medan makrokosmos rör uppfattningen om världsalltets beskaffenhet.¹¹ Harrison poängterar att de flesta dagliga resor är för oss osynliga och odokumenterade, just för att de var så vanliga. Det är till exempel svårt att veta hur långt en vanlig bonde tyckte det var acceptabelt att resa till en vanlig veckomarknad. I medeltida diplom, av juridisk karaktär, omnämns emellertid ibland både intressenter och vittnen med namn och bostadsort. Det gör det möjligt att studera ett slags resor som också var tämligen vanliga. Harrison visar på tre analytiska möjligheter:

- Om det finns tillräckligt många diplom med namn som återkommer kan det vara möjligt att visa resvanorna för enskilda individer på en karta.
- Om vi vet var dokumentet skrevs kan vi visa den rumsliga utbredningen av intressesfären och/eller vänskapsbanden genom att märka ut bostadsorterna för alla inblandade intressenter och vittnen.

9. *Prehistoric Journeys*, 2007, s. 2.

10. Bork & Kann, 2008, s. 7.

11. Harrison, 1996, s. 2.

- Även om vi inte vet var dokumentet skrevs kan vi hoppas på att nå ett rudimentärt geografiskt mönster över deltagande i författandet och bevittnandet av enskilda diplom.¹²

Harrison menar att resultatet i samtliga fallen skulle ge ett minimimått på de inblandades mikrokosmos.¹³ Det första fallet påminner om den samlade mängden runinskrifter som kan hänföras till en ristare. I det andra fallet kan vi ofta anta var runstenen höggs, nämligen i närheten av dess ursprungliga placering. I det tredje fallet kan vi ha i åtanke att exempelvis en del kyrkogårdsmonument av sandsten kan ha fraktats till uppställningsplatsen.

Harrison utgår i sin delstudie om svenska förhållanden från diplom från mitten av 1300-talet.¹⁴ Vittnena, intressenterna och i tillämpliga fall orten där dokumentet skrevs har markerats på en karta. Avstånden i kilometer tolkas som ett minimimått på den geografiska kunskapen i lokalsamhället, men de enskilda vittnenas ekonomiska eller sociala status kan inte avgöras.¹⁵ Harrison uppger vidare det längsta avståndet mellan skrivort och de inblandades hemorter. Särskilt relevanta för denna studie är Harrisons undersökningsområden nr 6–8, som är belägna i Södermanland. I västra Södermanland (område nr 6) varierar det längsta avståndet mellan 7 km och 92 km. I fallet med 7 km kommer alla inblandade från östra delen av Selaön, i fallet med 92 km är två präster från Strängnäs respektive Stockholm inblandade. Område nr 7 är beläget kring Mörkö, med längsta avståndet 33 km. Område nr 8 är runt sjön Yngaren, väster om Nyköping, och här är det längsta avståndet 23,5 km.¹⁶

Harrisons slutsats för hela studien om svenska förhållanden (omfattande 54 diplom) är att medelvärdet för det uppmätta längsta avståndet är 20–25 km. I en del fall kommer de flesta vittnena och intressenterna från ett mycket litet område, men någon utomstående har rest från till exempel Stockholm. Om dessa långväga resenärer utesluts blir medelvärdet cirka 21 km.¹⁷ När Harrison sammanfattar resultaten för hela studien, som omfattar områden i Andorra, Somerset och Sverige, finner han att den medeltida normalpersonen inte var begränsad till sin egen by, resandet var omfattande och för att komma ut i det okända var en ordinär medeltida person tvungen att resa mellan 50 och 100 km och troligen längre.¹⁸

12. Harrison, 1996, s. 25, min översättning.

13. Harrison, 1996, s. 25.

14. Harrison, 1996, s. 177.

15. Harrison, 1996, s. 178–179.

16. Harrison, 1996, s. 197–199, 202–203.

17. Harrison, 1996, s. 213.

18. Harrison, 1996, s. 220.

Dag Retsö, forskare inom ekonomisk historia, har i sin studie om resor under medeltiden försökt räkna ut vad som av samtiden ansågs vara rimliga färdsträckor och trolig reshastighet med hjälp av belagda genomförda resor i skriftliga källor. Retsö söker översätta medeltidens hastighetsmått, som är dagsresor, till våra tiders längdmått.¹⁹ Retsös källmaterial är medeltida brev, krönikor, diarier och räkenskaper fram till Gustav Vasas makttillträde.²⁰ Eftersom Retsös resonemang är av intresse för hur vi kan se på runristarnas mobilitet gör jag även här ett litet längre referat.

Retsö lyfter fram att geografisk mobilitet var en väg att nå social mobilitet.²¹ Bland faktorer som bestämmer villkoren hör bland annat resans syfte och resenärens sociokulturella bakgrund, såsom ålder, kön, social tillhörighet, yrkeskategori, utbildning och geografisk erfarenhet, religion, hälsotillstånd samt ett individuellt element ifråga om ”smak för höga farter”. Retsö anser att geografisk erfarenhet är den mest utslagsgivande, det vill säga hur bekant man är med trakten.²² ”Ju äldre personer, ju större resesällskap och ju mindre geografisk erfarenhet, desto långsammare”.²³ Det finns också en koppling mellan ständstillhörighet och tillgång till snabba färdmedel, det vill säga en ridhäst, som enligt Retsö var en exklusiv överklasseegendom. Långa resor var ovanligt för personer ur lägre stånd. Undersökningar av det förindustriella bondesamhället visar att de flesta bönder reste högst fem mil från hemorten och sällan över tio.²⁴

Att fastställa vägsträckningar och vägavstånd utifrån restiden är dock behäftat med stora svårigheter.²⁵ En av dem är att beräkna den faktiska resvägens längd, färdsträckan. Medan Harrison använder fågelvägsavstånden i sin studie av medeltida skriftliga källor²⁶, anses denna metod av Retsö som otillräcklig. Fågelvägsdistansen är, som Retsö påpekar, en abstraktion som är möjlig i vår tids moderna kartor.²⁷ Kartor i sig är teoretiserade framställningar av landskapet.²⁸ Likväl är det ett mått som går att mäta konsekvent och som tillåter översiktliga jämförelser. Att beräkna färdsträckan på marken grundligt innebär mycket detaljerade landskapsstudier. Ett schablonartat sätt att nå en mer realistisk uppfattning om färdsträckan är att på fågelvägen lägga på en faktor om en tredjedel. Detta sätt kommer att appliceras nedan på runristares resor, för

19. Retsö, 2007, s. 12.

20. Retsö, 2007, s. 17.

21. Retsö, 2007, s. 11.

22. Retsö, 2007, s. 34–36.

23. Retsö, 2007, s. 39.

24. Harrison, 1996; Retsö 2007, s. 43.

25. Retsö, 2007, s. 22ff.

26. Harrison, 1996.

27. Retsö, 2007, s. 24–25.

28. Bork & Kann, 2008, s. 7.

att förmedla en något mer realistisk uppfattning om färdsträckan mellan runstenarna än vad vi får av fågelvägsavståndet. Retsö finner denna metod otillfredsställande och använder istället s.k. substituerande vägavståndsuppgifter, vilket innebär att han använder uppgifter om resor som har företagits, med uppgifter om hur lång tid det tog.²⁹ Sådana uppgifter finns dock inte till buds för runristare. De schablonberäknade färdsträckorna är närmare verkligheten än fågelvägsdistansen, och jag kommer att använda dessa som approximativa mått på runristarnas resor.

Om vi ser till hur långa etapper som ansågs rimliga, så finns det belägg för att avstånd på 10–30 km ansågs vara korta och obetydliga.³⁰ Svenska gästgivarförordningar från senmedeltid och tidig modern tid påbjuder två mil som maximalt avstånd mellan gästgivargårdar.³¹ Maximal färdsträcka för en dag uppskattar Retsö till cirka 70 km (motsvarar ungefär avståndet mellan Stockholm och Uppsala), men så långa dagsresor kunde inte upprätthållas under längre tid. Om resan varade mer än tio dagar eller var över cirka 400 km blev dagsresorna kortare. Retsö menar att detta kan vara generellt giltigt för Sveriges medeltid som helhet inom större delen av det medeltida Sveriges kärnområde i Götaland och Svealand.³²

Ylva Stenqvist Millde använder i sin diskussion om mobilitet under förhistorisk och tidig modern tid begreppen räckvidd och räckhåll.³³ Räckvidden definieras av de resor en person faktiskt gör under sin livstid, medan räckhåll är kulturellt betingat – vad som låg inom möjlighetens ram utifrån världsbild och mentala föreställningar. En persons räckhåll beror på vilka erfarenheter eller kapacitet hon innehar, på sociala regler, ekonomi, kunskaper och sociala förutsättningar.³⁴ Det är möjligen jämförbart med hur en skrivkunnig och konstnärligt skicklig runristare kan tänkas resa jämfört med en lokal och kanske något medelått runristare. De avstånd som kan beläggas mellan två runstenar av samma ristare är alltså ett minimimått av dennes räckvidd – ristaren kan ju tänkas ha rest till någon plats längre bort men utan att ha gjort ett monument där.

Även Stenqvist Millde redogör för några olika beräkningar av restid, som har uppskattats utifrån olika uppgifter. Bland exemplen finns uppgifter om kyrkoresor under 1600-talet (10–30 km), arbetsresor i Hälsingelagen (åtminstone cirka 14–16 km var rimligt att klara av som dagsresa), moderna militärövningar till fots med packning (dagsetapp på cirka 30

29. Retsö, 2007, s. 23–25.

30. Retsö, 2007, s. 27.

31. Retsö, 2007, s. 25.

32. Retsö, 2007, s. 57–58, 62.

33. Stenqvist, 2007.

34. Stenqvist, 2007, s. 114.

km) och resor för att utföra de rättshandlingar som nämns i medeltida diplomatier. Restiden är beroende av om det är högreståndspersoner eller andra som reser, till exempel de självägande bönder som Stenqvist Millde studerat. Utifrån detta underlag gör Stenqvist Millde bedömningen att cirka 20 km/dag är en rimlig hastighet för en resa till fots som också innefattar ärenden och sociala kontakter. Längre resor är möjliga, men uppgifterna baseras då på reseberättelser av högreståndspersoner.³⁵ Den ekonomiska räckvidden i Stenqvist Milldes exempel, det vill säga hur många dagar folk reste för att utföra rättshandlingar, är under 1400-talet 108 km, det vill säga cirka 4,2 dagar ägnades denna resa (medianvärdet).³⁶ Vi kan jämföra med en tabell på Svenska Turistförningens (STF) hemsida, där en vandring på 20 km på en markerad stig uppskattas ta cirka 5 timmar, medan det kan ta från 6 timmar och uppåt i terräng. Det är utifrån dessa exempel och premisser som runristarnas resor kommer att diskuteras nedan.

Ett snarlikt angreppssätt har använts av Gunilla Gardelin i en studie av behuggningstekniker på kvaderstenar i medeltida kyrkor i Östergötland. Gardelin studerar likheter i behuggningstekniken och applicerar tre tolkningsmodeller för att förstå stenhuggarnas mobilitet, och kommer därvid också in på tidigare forskning om rörelsemönster och avstånd.³⁷

Historikern Dominik Wassenhofen har utifrån prosografisk metod studerat Skandinavens resor i Europa under perioden 1000–1250 e. Kr. Mobiliteten i Europa ökade under 1000- och 1100-talet med pilgrimsfärder, korståg och utvidgad handel. Västeuropa förändrades på många plan vid denna tid: andligt, juridiskt, litterärt, politiskt, religiöst, socialt och vetenskapligt. Wassenhofen ställer frågan om den ökade mobiliteten bidrog till Nordeuropas europeisering, om också skandinaver blev mer mobila och om det bidrog till integrationen av det hedniska Norden i det kristna Europa. Hon menar att skandinavernas mobilitet under denna period är outforskad eftersom vikingatågen har rönt större intresse, och då det gällt studier om handelsresor har fokus legat på Hansan.³⁸ Runstenar ingår i Wassenhofens material, men hon förlitar sig på äldre källor och de är därför endast grovt daterade till tidigt eller sent 1000-tal, och det är bara i den mån de dokumenterar utlandsfarare som de ingår i studien.³⁹ Ett intressant resultat är att det tycks ske en nedgång i resandet i perioden 1075–1100, vilket skulle kunna bekräfta tidigare resultat från en runstensstudie i Västergötland⁴⁰, men

35. Stenqvist, 2007, s. 178–179.

36. Stenqvist, 2007, s. 176–179.

37. Gardelin, 2006, s. 14–16, 137.

38. Wassenhofen, 2006, s. 15–16.

39. Wassenhofen, 2006.

40. Kitzler Åhfeldt, 2011, s. 163, 171.

Wassenhofen förklarar det med ett magert källäge för perioden.⁴¹ Wassenhofens slutsats är att medan mobiliteten ökar på kontinenten under 1000-talet, så sker detta i Skandinavien först vid mitten av 1100-talet. Institutionaliseringsen av den nordiska kyrkoorganisationen leder då till intensivare kontakter med Europa.⁴²

Förutsättningarna för att resa i Europa tycks vara ganska lika. Avståndet för rimliga dagsresor rör sig i samma storleksordning. De teknologiska begränsningarna var påtagliga och reshastigheten var låg.⁴³ Den romerska arméns välorganiserade legioner tillryggalade cirka 20 miles (cirka 32 km) per dag. I *De galliska krigen* omnämner Julius Caesar en dygnsetapp om 50 miles (cirka 80 km) som extraordinärt.⁴⁴ Långa resor sägs ha blivit svårare och mindre vanliga i Europa efter romerska rikets sammanbrott, då även handelsnätverken kollapsade.⁴⁵ För en översikt av växlande teoretiska perspektiv på resandet inom arkeologin, se till exempel Cummings och Johnstons antologi *Prehistoric Journeys*.⁴⁶ Artiklarna behandlar material från paleolitikum till äldre järnålder och romersk-brittiska sammanhang, dock ej vikingatid eller tidig medeltid.

Jag har sökt det som är mest relevant för mobiliteten lokalt, och behandlar således varken vikingaexpeditioner eller pilgrimsfärder, även om sådana omnämns i runinskrifter. Här handlar det om runristarna i lokalsamhället och deras vardagliga resor.

Hushåll och andra nätverk

En utgångspunkt för den här studien är att runristarens resor också säger något om dennes status och hushållet denne ingår i. Med detta menar jag främst att runristaren ingår i en social grupp med inbördes relationer, som styr och begränsar var runristaren kan och vill bidra till ett monument. Definitionen av vad ett hushåll är växlar dock med olika discipliner och låter sig inte enkelt ringas in. Sarah Rees Jones menar att där demografiker och socialhistoriker ser hushållet som en grupp som bor tillsammans och delar de husliga rutinerna, förknippar arkeologer och konsthistoriker hushållet med bostadshuset och tillhörande byggnader och yttre områden.⁴⁷ Gränserna mellan hushållet och den övriga världen är också flytande i förindustriella samhällen. Mycket arbete utfördes i hemmet och hushållet hyste besökare, gäster och arbetare under olika tidsrymd, med varierande regelbundenhet

41. Wassenhofen, 2006, s. 91, tabell 3.2, 141–142.

42. Wassenhofen, 2006, s. 141–142.

43. Bork & Kann, 2008, s. 8.

44. Bork & Kann, 2008, s. 8.

45. Bork & Kann, 2008, s. 1, 8.

46. *Prehistoric Journeys*, 2007.

47. Rees Jones, 2003, s. 11.

och med olika syften.⁴⁸ Rees Jones sammanfattar hushållets funktion som ett gränsland mellan individens kroppsliga behov och samhällets bredare behov och krav, och menar att det utgör gränsen mot publika arenor som marknaden och staten.⁴⁹

I antologin *The Medieval Household in Christian Europe c. 850–c. 1550* diskuteras hushåll utifrån aspekter som makt, moral och ekonomi.⁵⁰ Inga bidrag rör Skandinavien, och de få som rör förhållanden före 1100-talet ligger avlägset från det för- och tidigkristna nordiska samhället. Det är ändå värt att notera att hushållet som bas för politiska ambitioner har en framträdande plats.⁵¹ Ett exempel från det medeltida Italien visar att elithushållens byggnader även fungerade som centra för politisk och social makt⁵², en tydlig parallell till hallarnas funktion under nordisk järnålder och vikingatid.

Mer direkt relevant för nordiska förhållanden är Stefan Brinks undersökning om familjen och kollektivet. Brink lyfter fram att kollektivet definierades av vilka som var delaktiga i en gemensam måltid, ett kollektiv som kan ha haft den idag försvunna benämningen *hiwa. Måltiden var kittet som band samman kollektivet, en ”god” man var den som kunde förse sina undersåtar med mat och dryck.⁵³ Frands Herschend lyfter å sin sida fram hur spänningar mellan individen och kollektivet frambringar social förändring. Vid slutet av 900-talet baserades samhället på familjer förbundna med varandra, det byggde på individer och kollektivet. Under 1000-talet blev den privata sfären och kärnfamiljen mer framträdande.⁵⁴ Det blev då större betoning på kärnfamiljen än på lojalitet mellan ledare och hird.⁵⁵ Herschend talar om vida vikingatida nätverk som blir alltmer territorialiserade.⁵⁶

I *Livet i hallen* behandlar Herschend den yngre järnålderns aristokrati och berättar om en hovkultur centrerad kring hallbyggnaden.⁵⁷ Följet, aristokratin, blev enligt Herschend under yngre järnålder och vikingatid en växande maktfaktor.⁵⁸ Av Neil Price⁵⁹ och Herschend⁶⁰ målas upp en fängslande och lockande yngre järnålder impregnerad av symbolik kring fursten i sin hall, med sitt spelbräde, sina Odinsattribut och sin hird. Hallen är det heliga högsätets rum. Kungen har förmåga att upp-

48. Rees Jones, 2003, s. 11.

49. Rees Jones, 2003, s. 12.

50. *The Medieval Household in Christian Europe c. 850–c. 1550*. 2003.

51. Beattie & Maslakovic, 2003, s. 2.

52. Beattie & Maslakovic, 2003, s. 7.

53. Brink, 2009, s. 81, 87–88.

54. Herschend, 1994, s. 102.

55. Herschend, 1994, s. 83, 90.

56. Herschend, 1994, s. 83, 90, 102 samt 2009, s. 58.

57. Herschend, 1997.

58. Herschend, 1997, s. 40.

59. Price, 2002.

60. Herschend, 1997.

fatta världens båda sidor, det vill säga det världsliga och det gudomliga, och denna förmåga är extra tydlig i hallen.⁶¹ Att vara givmild med mat är ett ”hövdinglikt beteende” vilket framgår bland annat av ett runben från Sigtuna, det s.k. kungabenet.⁶² Att även runristare vistats i hallar är klart, som exempelvis i hallen i Garnisonen på Birka, där flera runfynd har påträffats.⁶³

Jag tänker mig att även runristarna ingår i ett sammanhang där de sociala relationerna kretsar kring vem som har bröd (eller kanske snarare ädelmetaller). En tänkbar hypotes är att en ristare som kan knytas till en lokalt begränsad grupp av runstenar ingår i det närmaste kollektivet, det vill säga han har hemvist i närområdet och är stationerad på platsen. En kringresande ristare däremot har en annan sorts relation till detta kollektiv, ingår i ett annat slags nätverk eller är endast löst knuten till ett visst hushåll.

Hur relationen än ser ut menar jag att det för runristaren själv är absolut nödvändigt att tillhöra en grupp, utan släktingar eller vänner är man alltför utsatt i vikingatidens rättssamhälle. Men det finns andra varianter än rent genealogiskt släktskap, som dyadiska förbindelser, det vill säga konstruerade förhållanden såsom giftermål, friloförhållanden, gudföräldraskap och fostringsrelationer. Man kan även tala om vänskapspakter och korporativistiska förbindelser, vilket omfattar till exempel vapenbrödralag och broderskap.⁶⁴ Mats G. Larsson identifierar inte mindre än 67 utlandsfararstenar i Södermanland.⁶⁵ En del av dessa torde ha att göra med militära företag, och relationer som vapenbrödralag kan därmed komma ifråga. Ifråga om broderskap kan vi erinra oss frisergeriljet i Sigtuna. Om gillesstenar skriver Judith Jesch att avsaknaden av familjerelation i inskriften tyder på att den rör folk som var tvungna att finna stöd i andra nätverk än sina släktingar. Grupper av köpmän har i den aspekten agerat på liknande sätt som krigarföljen.⁶⁶ Jesch menar att *drengr* används för krigarföljen, sällskap av köpmän eller andra tätt förbundna grupper av (ofta unga) män. Det finns inga belägg i runinskrifter, eller i den skaldekonst som Jesch har undersökt, att *drengr* avsåg en titel eller ett ämbete, inte heller för att det skulle innebära ett formellt medlemskap i något organiserat krigar- eller köpmannasällskap. Däremot använder medlemmarna det om sig själva inom gruppen och det kan även syfta på en skeppsbesättning.⁶⁷ På en runsten omnämner resarna sig själva som *drengr* (Ög 64) och ristaren är

61. Herschend, 1997, s. 59.

62. Herschend, 1997, s. 87.

63. Holmquist Olausson, 2001; Hedenstierna-Jonson, 2010.

64. Hermansson, 2000, s. 181–182.

65. Larsson, 1990.

66. Jesch, 2001, s. 241.

67. Jesch, 2001, s. 227–231.

en av dessa. Runstenen är till minne av Greipr, deras *gildi*, det vill säga gillesbroder. Inskriften på Ög 64 visar att här är ristaren definitivt en i gruppen, en av de närmaste följeslagarna, eftersom han är en *drengr* och en gillesbroder. *Drengr* diskuteras ofta i relation till *pegn*. Jesch lyfter fram att *pegn* på runstenar i Danmark förekommer tillsammans med *kuml*, som antas syfta på flerstensmonument, och att kvinnor oftare nämns i dessa inskrifter. Enligt Jesch tyder det på en familj som dels har resurser att resa stora monument och dels har intresse för arv och familjens kontinuitet. *Degnar* är därför välbärgade lokala magnater, som skiljer sig från den maskulina världen i de militära inskrifterna med *drengr*.⁶⁸

Släktskap och allianser

Runristare kan betraktas inte bara som hantverkare kopplade till enstaka fysiska monument, utan även som representanter för förbindelser mellan ätter och områden. Runristarna kan bära vittnesbörd om hur kontaktnäten varierade i utsträckning och riktning. Att resa ett monument och placera det synligt i landskapet är också att göra anspråk, ”If to ‘raise a stone’ was ‘to raise a claim’...” som Birgit Sawyer uttryckt det.⁶⁹ Runristaren som gör ett monument långt bort från familjens kärnområde gör anspråk på betydelse även på en plats som ligger på ett visst avstånd.

Under medeltiden förändrades utövandet av herravälde från att baseras på personell kontroll till att även kontrollera jorden. Föreställningar om egendom och äganderätt förändrades, vilket leder till den s.k. ognatiska ätten, där jord överförs från far till son. Därmed blir genealogin viktig, en förändring som sanktionerades av kyrkan.⁷⁰ Vi kan anta att politiska strukturer åtminstone en bit in på 1100-talet byggde främst på vänskap och släktförbindelser.⁷¹ Lars Hermansson beskriver i sin avhandling elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark som alltså beroende av horisontella förbindelser. Det rädde ett konkurrensförhållande mellan makthavarna, med fejder och alliansskapande som följd.⁷² De materiella resurserna i form av arv var en grundläggande konfliktorsak. Det horisontella släktskapssystemet ledde till diffusa arvsregler, med fejder och behov av sociala nätverk som konsekvens.⁷³ Dessa fejder var i sig en orsak till att släktgrupperna fick en fastare struktur.⁷⁴

68. Jesch, 2001, s. 227.

69. Sawyer, 1991, s. 97.

70. Lindkvist, 2003, s. 10.

71. Bagge 1996, s. 22; Hermansson 2000, s. 259–260.

72. Hermansson, 2000, s. 28–30.

73. Hermansson, 2000, s. 176.

74. Hermansson, 2000, s. 181.

Om det pågår svåra konflikter mellan släkter eller familjer har jag svårt att tänka mig att runristare skulle kunna resa obehindrat och rista monument på ”fel” plats. En möjlig parallell ser vi i en tidigare undersökning av runristares mobilitet i Västergötland.⁷⁵ I ett undersökningsområde på Kållandsö i Västergötland framgick att runristarna, då runstenarna höjgs under sent 900-tal/tidigt 1000-tal, i någon mån tycktes följa en gemensam konvention. Detta tycks dock förändras, då de tidigkristna gravmonumenten visar stark lokal differentiering i ristningstekniken. En homogen situation, där runstenarna visar stora likheter som tyder på breda kontakter och utbyten mellan ristarna, ersätts, när vi kommer fram till de tidigkristna gravmonumenten i ett något senare skede, av stratifiering mellan lokalerna.⁷⁶ Runristarnas mobilitet verkar ha begränsats. Av vilken orsak är oklart, men det kan ha rätt konflikt mellan ätterna i området eller det kan tolkas in i ett sammanhang där kristendomen antas ha långtgående inverkan på människors dagliga liv, vilket lyfts fram av Alexandra Sanmark.⁷⁷ Vi kan fråga oss över hur stora avstånd en storman eller hövding kunde hålla ihop sina allianser i det senvikingatida Södermanland. Hur långt bort var det ekonomiskt effektivt att gifta bort en son eller dotter? Om avståndet var för stort kanske släkten inte hade så stor glädje av förbindelsen. Att genealogiska förbindelser även knöt ihop vissa runstensgrupper har som bekant tidigare diskuterats.⁷⁸ Jarlabankes ätt och område är ett välkänt och ofta omdiskuterat exempel från Uppland.⁷⁹ Andra exempel är Gerlög på Hillersjöhällen U29, som får arva en gård i Snåttsta, cirka 3 mil fågelvägen därifrån, samt Björn och Olav i Älgesta i Husby-Ärlinghundra som ägt en gård i Nora i Danderyd, på ett avstånd om tre mil.⁸⁰ Anne-Sofie Gräslund diskuterar den geografiska spridningen av Ingvar- och Jarlabankestenar utifrån perspektivet att de kan spegla allianser mellan familjer, och att det även kan ha relevans för diskussionen om huruvida ett godesystem liknande det isländska har funnits i Mälardalen.⁸¹ Vidare ägnar Cecilia Ljung ämnet runstenar och tidigkristna gravmonument en intressant diskussion utifrån ornamentala utformning som uttryck för sociala nätverk, där hon tar fasta på begreppet citering.⁸² Även i samband med nyfyndet från Björkö by diskuteras om runristaren Östens runstenar är spår av ett aristokratiskt nätverk.⁸³

75. Kitzler Åhfeldt, 2011, s. 146.

76. Kitzler Åhfeldt, 2011, s. 163, 171.

77. Sanmark, 2004, s. 260–261, 277.

78. Jansson, 1977, s. 99–102; Sawyer, 1991.

79. Andersson & Källström, 2008.

80. Andersson & Källström, 2008, s. 363.

81. Gräslund, 2011, s. 154–158.

82. Ljung, 2016, s. 207–208, 211.

83. Andersson, Källström & Näversköld, 2016, s. 113–114.

En fråga som är relaterad till territorialisering är om släkterna har använt runstenar för att markera sina gränser. Lars Andersson menar att runstenarna vid Broby bro kan vara gränsmarkeringar för historiskt kända byar. Två möjliga runstensfundament har grävts ut vid gravarna i Broby bro. Där fanns depositioner av djurben, vilket skulle kunna tolkas som att platsen befästs i analogi med etnologiska och historiska exempel på nedläggningar av ben för att befästa gränser.⁸⁴ 2009 gjordes en utgrävning vid U60, Ängbysten. Även här påträffades obrända djurben, men i oklart stratigrafiskt läge. Benen påträffades i ett sentida lager, men utgrävarna anser att benen bör ha kommit upp från det ursprungliga runstensfundamentet då runstenen rätades upp.⁸⁵

Klas-Göran Selinge anser att ytterst få runstenar kan kopplas till gränser mellan byar, men nämner ett exempel där en runsten sannolikt utgjort en markering för en rågång. I Upplandslagen, med datering i sent 1200-tal⁸⁶, stipuleras att en godkänd gränsmarkering måste bestå av 3–5 stenar, en ensam sten är inte giltig. Kulturgeografer daterar början av det sena agrara landskapet till cirka 700 e. Kr. Selinge föreslår ungefär samma tidpunkt för konsolideringen av järnålderssamhället. Från cirka år 900 var förutsättningarna goda för ett stabilt bysamhälle. Runstenarna från Löt utgör därför enligt Selinge *terminus ante quem*, det vill säga senaste tidpunkten, för gränsdragningen mellan byar i Uppland.⁸⁷

84. Andersson, 1999, s. 29, 299.

85. Ljung & Thedéen, 2009, s. 19.

86. 1296 enl. Holmbäck och Wessén, 1933.

87. Selinge, 2010, s. 68–70.

Undersökningsområdet

Stilgruppernas utbredning i Södermanland

Runstensresandets insteg och utbredning i Södermanland kan åskådliggöras med hjälp av utbredningen av Anne-Sofie Gräslunds stilgrupper. Gräslunds stilkronologiska system grundar sig på profilsedda rundjur (Pr1–5), med tillägg av rundjur sett i fågelperspektiv (Fp), korsbandstenar (KB) och oornerade eller icke-zoomorfa stenar (Rak). Genom jämförelser med arkeologiskt daterbara föremål har stilgrupperna placerats kronologiskt: Fp (cirka 1010–50 e.Kr., samtidig med Pr1 och Pr2), Pr1 (cirka 1010–40), Pr2 (cirka 1020–50), Pr3 (cirka 1050–80), Pr4 (cirka 1070–1100 e.Kr.) samt Pr5 (cirka 1100–30). Stilgrupperna överlappar varandra i tid och dateringarna skall betraktas som ungefärliga.⁸⁸ Flertalet av de oornerade stenarna, Rak, hör till en tidig variant (cirka 985–1020), men en liknande formgivning förekommer även på runstenar från omkring 1100. Eftersom oornerade sandstensrunstenar även kan vara kyrkogårdsmonument från slutet av 1000-talet/början av 1100-talet, finns det anledning att vara vaksam på dateringarna.⁸⁹ De så kallade korsbandsstenarna (KB) saknar också djurornamentik, och runbanden förenas i stället i ett centralt placerat kors. De hör sannolikt till första halvan av 1000-talet och har antagits vara samtida med grupperna Rak, Fp, Pr1 och Pr2.⁹⁰ Denna stilkronologi har haft stort inflytande på runforskningen och har visat sig mycket användbar, även om det kan finnas exempel på arkaiserande utformning och individuella och regionala preferenser, samt att detaljerna och överlappningarna mellan stilgrupperna ofta diskuteras.⁹¹ Ljung har valt att skilja ut en grupp som ofta betecknas som Rak, nämligen Sod, det vill säga ”Skriftband med ornamentala detaljer”.⁹²

I urvalet för kartstudier och diskussion av runstensgrupper utifrån stil, signatur och ristarattribueringar ingår runinskrifter i Södermanland som publicerats i *Södermanlands runinskrifter*, *Fornvännen*, *Nytt om Runer*, *Sörmlandsbygden* samt i ATA-rapporter. Dessa har kompilerats i *Samnordisk runtextdatabas* (SRD), som har använts för excerpering av materialet. Uppgift om stilgrupp till spridningskartorna har i första

88. Gräslund, 1991, 1992, 2002. Se illustrationer i Gräslund, 2002, s. 143–145 och 2006, s. 132–133.

89. Hagenfeldt & Palm, 1996; Gräslund, 2002; Källström, 2007, s. 65ff; Ljung, 2016, s. 34–35 och där anförda referenser.

90. Lindblad & Wirtén, 1992, s. 50.

91. T.ex. Fuglesang, 1998; Källström, 2007, s. 69ff. Se diskussion i Ljung, 2016, s. 32–35 med referenser.

92. Ljung, 2016, s. 37–38.

hand hämtats i SRD, men uppgifterna är av varierande kvalitet och för detaljgranskningar kan de behöva kontrolleras.

På kartorna har varje förekomst av en stilgrupp tagits med, även om den är tveksam. En runsten kan vara med på två kartor, till exempel om den har ett rundjur i stilen Fp och ett ytterligare i stilen Pr1. Ett stort antal runstenar är dock fragmenterade och undandrar sig bedömning. Det senvikingatida runstensresandet i Södermanland inleddes möjligen med Kolundastenen Sö 113 söder om Eskilstuna, som troligen är en av de äldsta runstenarna i Södermanland. Den liknar en del danska och västgötska runstenar och även Karlevistenen på Öland. Runstenen är något av en solitär med sin placering i nordvästra delen av Södermanland. **m**-runan har cirkelformig bistav, vilket förekommer sparsamt på svenskt område, men lär vara vanlig i Danmark på runstenar före år 1000.⁹³ Denna **m**-runa finns även exempelvis på Väne-Åsakastenen i Västergötland (Vg 150) och på Karlevistenen på Öland (Öl 1). Enligt Dybeck påträffades Kolundastenen i en gravhög vid en bondes plöjningsarbeten 1856.⁹⁴ Av beskrivningen att döma har gravhögen haft en kantkedja och antingen varit en fylld stensättning eller ett kärnröse. I mitten av högen påträffades runstenen. Under stenarna fanns ett stort lager kol med inslag av ben, vilket tyder på en brandgrav och att kremeringen kan ha skett platsen. Det är inte troligt att runstenen legat i graven från början, vilket också påpekas av Elias Wessén.⁹⁵

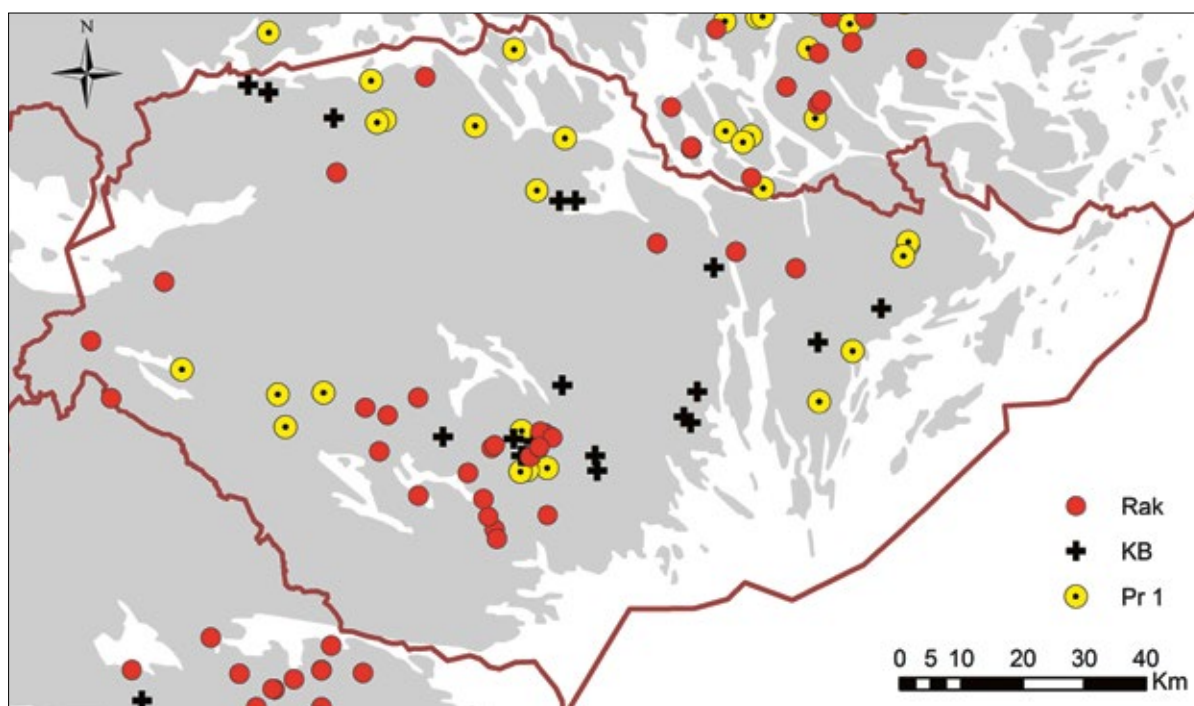
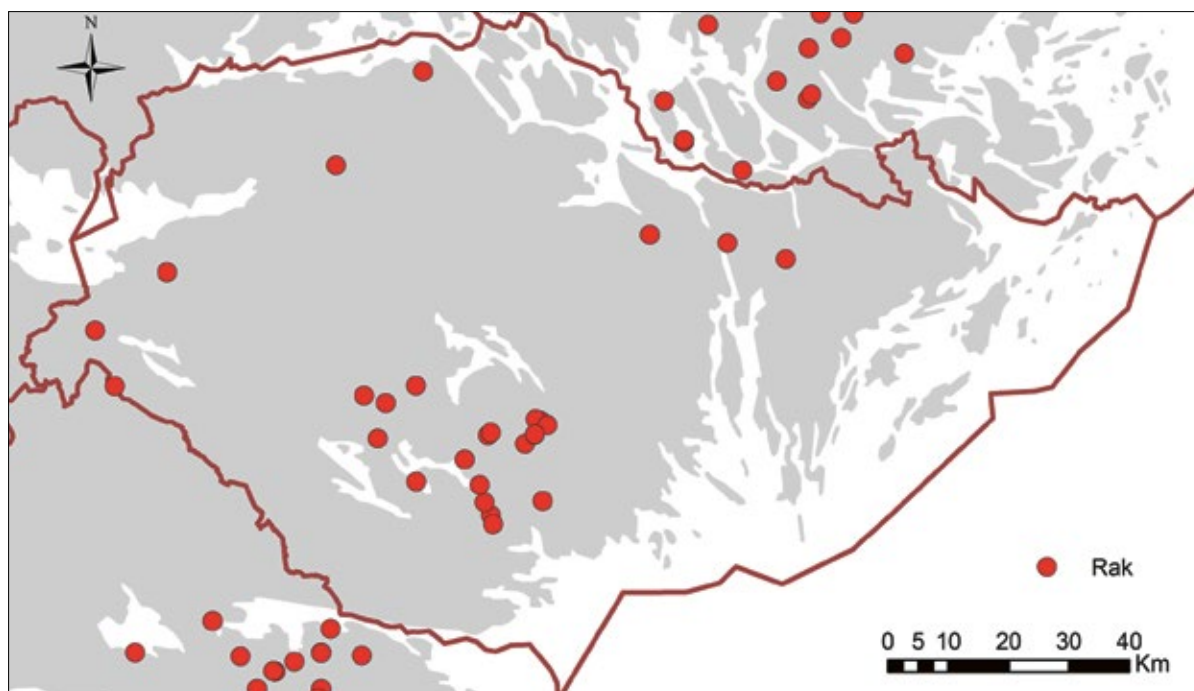
Kartorna över spridningsbilden för olika stilgrupper visar tydligt hur runstensseden i början främst är koncentrerad till Rönöområdet (Figur 1). Koncentrationen i Rönö härad omfattar främst Ludgo, Spelvik och Runtuna socknar, men även en rad runstenar på östra sidan om Nyköpingsån i ett stråk från Nyköping upp till Råby-Rönö, öster om sjön Långhalsen. Några tidiga runstenar finns också väster om sjösystemet Långhalsen och Båven. Runstenarna i Rönö härad täcker in ett cirka 14 × 17 km stort område. Om vi räknar in runstenarna väster om sjöarna täcker den ett cirka 30 × 22 km stort område. Det största avståndet mellan två runstenar inom denna koncentration är 34 km. Utanför denna koncentration finns en gles förekomst av runstenar i stilgruppen Rak. Några enstaka satelliter förekommer en och en.

Om vi lägger till de s.k. korsbandstenarna (KB), förtätas koncentrationen i Rönö, men det tillkommer också nya runstenslokaler som uppstår i de östra och norra delarna av Södermanland: Hölebo, Sotholm, Öknebo, Selebo och Rekarne (Figur 2). Även KB kan förekomma både tidigt och sent. Eventuellt finns det olika regionala traditioner av

93. SRI 1, s. 28; SRI 5, s. 280.

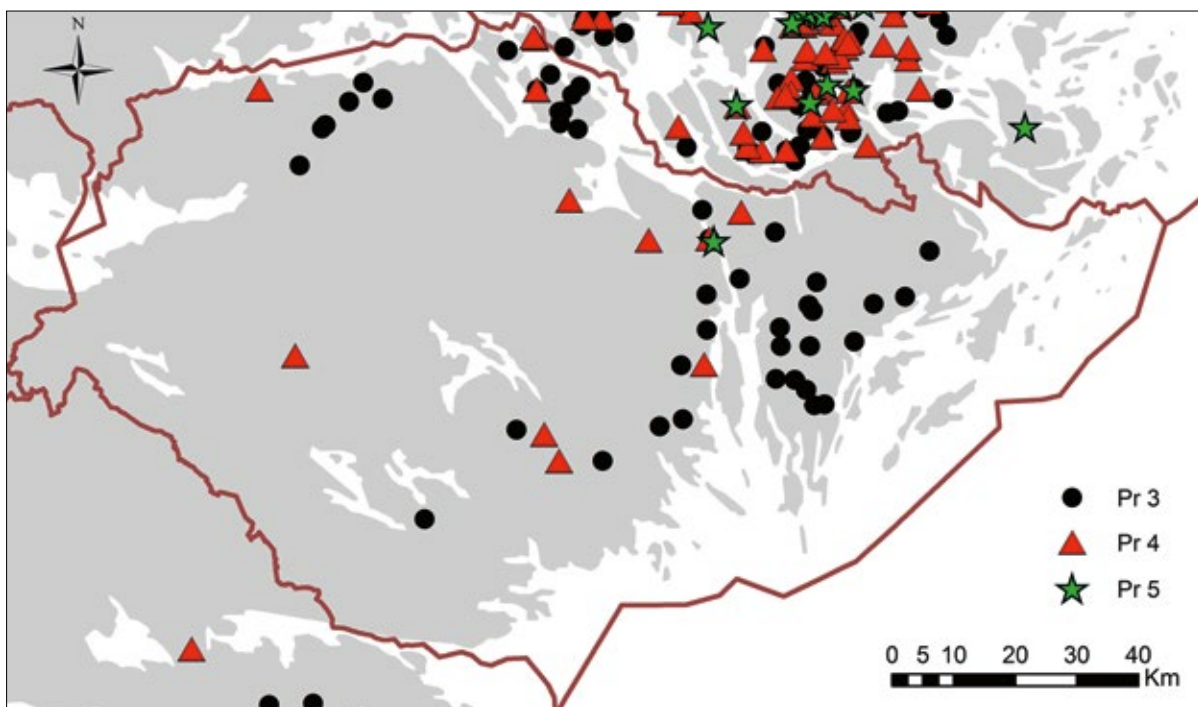
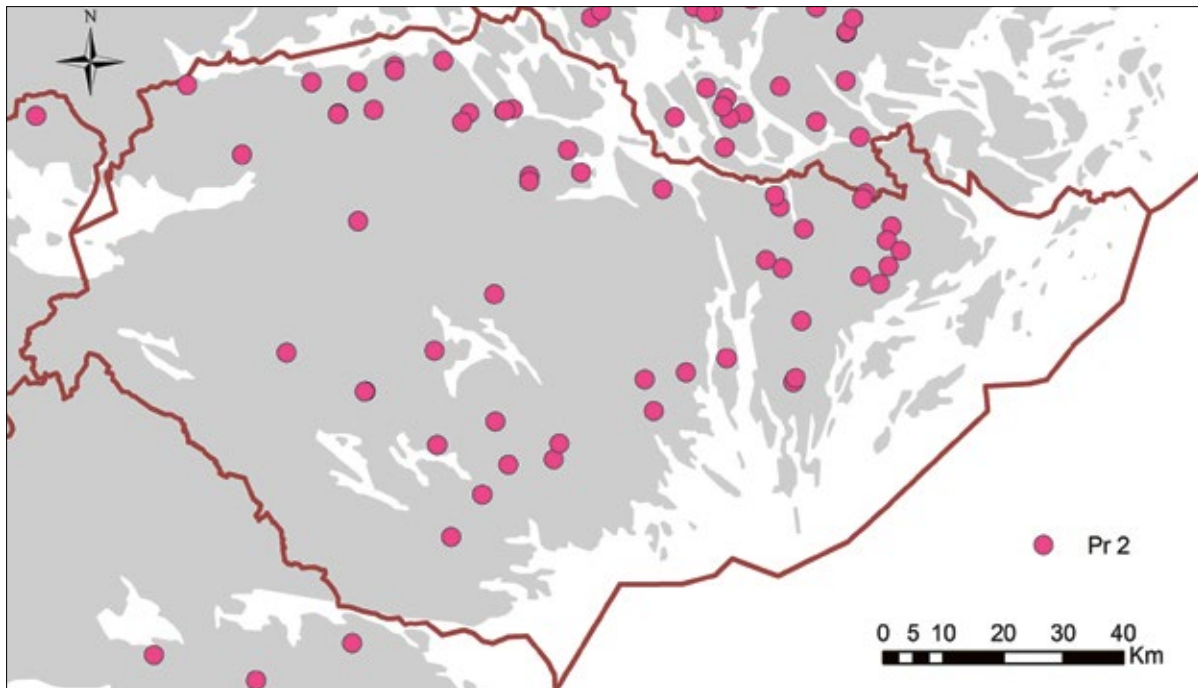
94. SRI 3, s. 85.

95. SRI 3, s. 395.

Figur 1. Runstenar i stilgruppen Rak.

Figur 2. Runstenar i stilgrupperna Rak, KB och Pr1.

Figur 3. Runstenar i stilgruppen Pr2.

Figur 4. Runstenar i stilgrupperna Pr3, Pr4 och Pr5.

KB, där de som finns i Rönö hör till den äldre traditionen.⁹⁶ Det finns enligt mitt urval 37 korsbandstenar: i Södermanland (25), Uppland (9) och Östergötland (3). Två är försvunna. Rak och KB tillsammans ger intrycket av att vara kärnorna i runstensspridningen.

Det är bara i Rönöområdet och i Sigtuna som korsbandstenar finns på samma plats som Rak-stenar, i övrigt sammanfaller inte dessa två runstensstilar. De finns på olika lokaler. Vi kan därför fråga oss om resarna av korsbandstenar är en grupp som skiljer ut sig från resarna av de oornerade stenarna och om de har andra kontaktmönster. Bortanför Södermanland och Uppland är korsbandstenarna sällsynta. I Östergötland finns tre korsbandstenar, på cirka 4 mils avstånd från varandra.

När vi kommer till Pr₁ expanderar Rönö-området ännu längre västerut, eller så är det en ny grupp som uppstår och nya lokaler tillkommer i Sotholm och i norra delen av landskapet med spridda nedslag (Figur 2). Nya runstenslokaler tillkommer i Rönös kärnområde, men bortanför det är det nya lokaler som tas i anspråk. Dessa lokaler behöver dock strängt taget inte vara tillkomna senare, det kan röra sig om med Rak-gruppen samtida ristare som föredrar en annan stil.

Vid tillkomsten av Pr₂-stenarna blir runstenar resta längre ut från de ursprungliga koncentrationerna i norr och söder, längre in mot landskapets skogsbygder. De är tämligen jämnt spridda över större delen av landskapet (Figur 3).

Markant för Pr₃-stenarna är att de mest förekommer på Södertörn och i Hölö/Mörkö-området väster om Södertäljeviken. Pr₄-stenarna är tämligen få och glest spridda. De förändrar inte bilden. Det finns bara en Pr₅-sten (Sö 308) i Södermanland (Figur 4), vilket tyder på att runstensseden nu upphört i Södermanland medan den ännu pågår längre norrut.

Denna enkla översikt kan naturligtvis fördjupas, men det intressanta här är att de äldsta runstenarna inom den vikingatida traditionen finns i Rönö och några spridda platser. I Rönö finns runstenar från alla stilgrupper från Rak och framåt till Pr₄, de tillkommer i koncentriska cirklar i närområdet. Möjligen finns ett samband med den kolonisationsvåg i landskapet som omtalats i tidigare arkeologisk och kulturgeografisk forskning.⁹⁷ Den södermanländska runstenstraditionen har nyligen också beskrivits utifrån stilgrupperna och i relation till de tidigkristna gravmonumenten av Cecilia Ljung.⁹⁸

96. Källström, 2007, s. 66.

97. Sporrang, 1985; Wijkander, 1987, s. 61.

98. Ljung, 2016, s. 111–113.

Runologiska områden

Elias Wessén räknar upp 28 kända runristare i Södermanland.⁹⁹ Wessén har noterat att det i Södermanland är vanligare att ristare har gjort enstaka runstenar, medan det i Uppland är vanligt att mer kända runristare har gjort ett stort antal ristningar.¹⁰⁰ Han menar vidare att de sörmländska ristningarna står nära träsnidarkonsten.¹⁰¹ I *Södermanlands runinskrifter* diskuterar Wessén fördelningen av runstenar inom landskapet och urskiljer tre kärnområden: östra, sydöstra samt norra Södermanland. De skiljs åt av skogsmark, ödebygder och allmänningar, men även historiska förhållanden kan ha bidragit till att koncentrationerna uppstått.¹⁰² Wessén tänker sig att ”exemplets makt” har bidragit till att många runstenar rests i vissa områden, när någon gård väl har börjat.¹⁰³ Inom dessa områden kan man både förvänta sig olika runristare med individuella skillnader sinsemellan, men kanske även en övergripande likhet i förhållande till de andra områdena i Södermanland. Wesséns områden är:

Sydöstra Södermanland. Cirka 90 inskrifter i Rönö härad, St. Nikolai socken i Jönåkers härad, samt eventuellt delar av Oppunda härad. Området delas in i fyra grupper (Grupp I–IV, se SO Grupp I–IV i Figur 5), men Wessén betonar att det inte är skarpa gränser mellan de tre första grupperna. Han diskuterar även andra möjliga indelningar och framhåller att fördelningen gjorts i första hand av praktiska skäl.¹⁰⁴ Utmärkande drag för området är att det har de äldsta runstenarna i Södermanland, med innehållsrika inskrifter med tillägg som ofta är i särskild skrift och påfallande många som nämner resor i västerled. Likheter med runstenar i Västergötland framhålls. Anropandet av Kristus förekommer endast i denna del av Södermanland, vilket Wessén antar hänger samman med ”en särskild mission i dessa trakter, snarast av engelskt ursprung”.¹⁰⁵

Östra Södermanland. Cirka 140 inskrifter på Södertörn samt i delar av Öknebo och Hölebo härader. De flesta runristningar på Södertörn är enligt Wessén utförda av några få kända ristare. Två runstenar är utförda av tillkallade uppländska mästare.¹⁰⁶ Wessén beskriver ornamentiken som påfallande enkel och att den varierar med ett fåtal mönster, många är illa utförda, och enligt hans mening är en del av dem av dåligt och

99. SRI 3, s. XLVIII.

100. SRI 3, s. XXXII; Snædal Brink & Wachtmeister, 1984, s. 44f; Herschend, 1994.

101. SRI 3, s. XLIX.

102. SRI 3, s. XXI–XXIII.

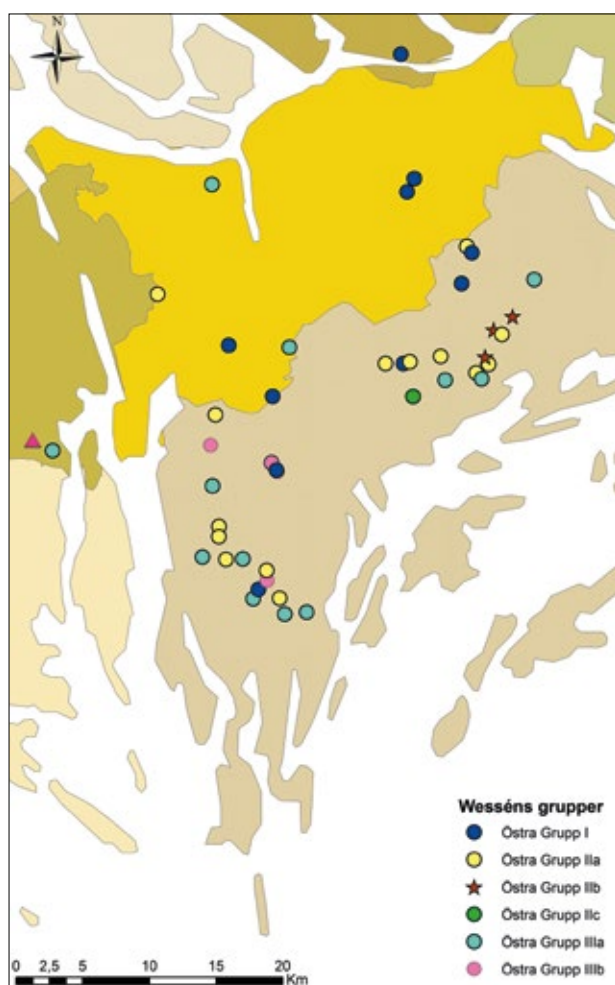
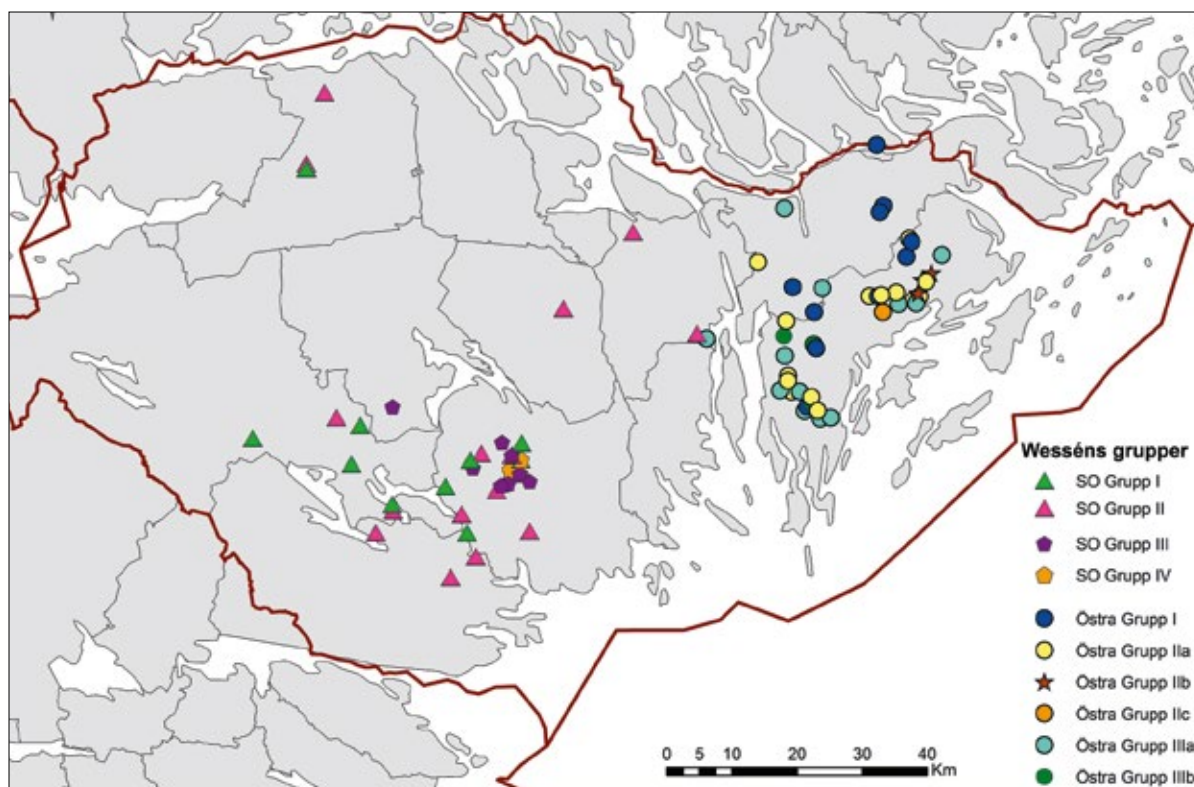
103. SRI 3, s. XXII.

104. SRI 3, s. XLI.

105. SRI 3, s. XLIII–XLVI.

106. SRI 3, s. XXIII–XXVII; se även U 302 och U 308 i SRI 7.

Figur 5. Wesséns gruppering av runinskrifter i Södermanland, ett av de alternativ han föreslår.

Figur 6. Wesséns runstensgrupper på Södertörn.

otillräckligt bearbetat stenmaterial.¹⁰⁷ Inskrifterna delas in i tre grupper. De fördelar sig på två områden, men alla tre grupperna förekommer i båda dessa områden (Figur 6).¹⁰⁸ Till östra Södermanland räknar Wessén också Järnagruppen, en grupp runstenar som sammanförs på grundval av ornamentiken.¹⁰⁹

Norra Södermanland. Cirka 120 inskrifter i Rekarne, Åkers härad och Selebo härad. Såväl Wessén¹¹⁰ som Snaedal Brink & Wachtmeister¹¹¹ talar här om uppländska förbindelser i norra delen av Södermanland, men Wessén menar även att dessa har upphört väster om Strängnäs och att Rekarne, liksom Södertörn, har hävdats sin egen karaktär.¹¹² Det har med andra ord funnits ett utbyte över Mälaren. I området finner vi Tumbo-ristaren¹¹³ och Stenkvistgruppen¹¹⁴.

Några ytterligare förslag har presenterats på var runstensverkstäder eller skolbildningar kan ha varit lokaliserade. Snaedal Brinck och Wachtmeister har nämnt fyra olika skolbildningar i Södermanland, nämligen Tumbo-ristaren (Sö 84, Sö 85, Sö 362, Sö 363, Sö ATA5165/58), Selaön (Balle, Sö 203, Sö 210, Sö 214), Tidkume med sin lärjunge Äsbjörn (Sö 205, Sö 213) samt en Anonym (Sö 158, Sö 367).¹¹⁵

Rune Palm talar i sin avhandling om runstensbygder, runstensområden och runstenscentra. Runstenscentra identifieras med ledning av koncentrationen av monument i vissa häradar och socknar. Palms syfte är att avgränsa områden för att kunna undersöka variationen mellan dem.¹¹⁶ Enligt Palm har det i Mälalområdet funnits lokala hövdingar och stormän som utvecklat lokala mönster i runstensresandet tillsammans med sina specialister, det vill säga runristarna. Eftersom det finns en mängd runstensområden i Mälalområdet, med ringa enhetlighet även inom områdena, tolkar Palm situationen som att det är ett löst sammanhållet kulturellt område. Detta skulle enligt Palm kunna bero på att Sverige kom sent under kontroll av monarker, jämfört med Danmark och Norge där det råder större enhetlighet.¹¹⁷

107. SRI 3, s. XXIII.

108. Halvdan kan ha gjort nästan alla i grupp I, medan det inom grupp II och III finns flera ristare, se SRI 3, s. XXVII. I grupp II används i regel inskriftsformeln ”N. N. reisti stein” (undantag: Sö 217, Sö 296, Sö 224), medan i grupp I och III används däremot oftast inskriftsformeln N. N. let ræisa stæin (þenna), N. N. let haggva stæin (þenna) (undantag: Sö 269, Sö 256, Sö 234, Sö 247), se SRI 3, s. XXVI. Grupp III utmärks av att påfallande många ristningar är huggna i berg, varav Högvid har gjort de flesta, se SRI 3, s. XXV–XXVII.

109. Järnagruppen: Sö 352, Sö 255, Sö 258, Sö 350, Sö 351, Sö 353 + på längre avstånd Sö 9, Sö 14, Sö 306, Sö 38, Sö 158. SRI 3, s. XXIX–XXX.

110. SRI 3, s. XXXIV.

111. Snaedal Brink & Wachtmeister, 1984, s. 46.

112. SRI 3, s. XXXIV.

113. Tumbo-ristaren: Sö 84, Sö 362, Sö 363, Sö 85. SRI 3, s. XXXVI.

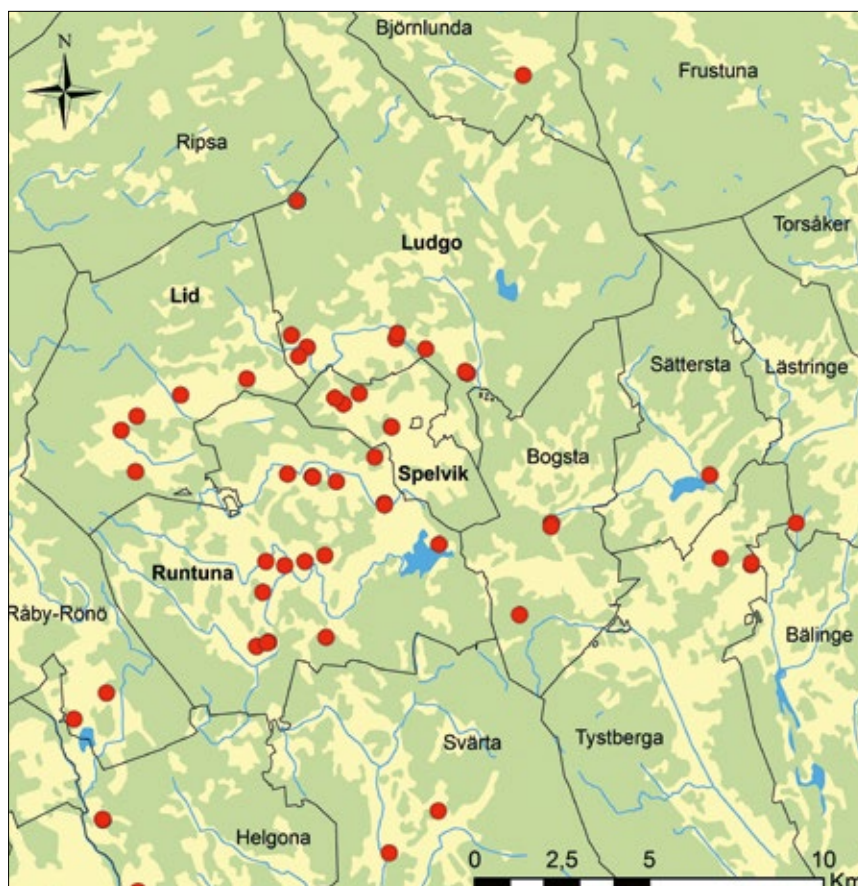
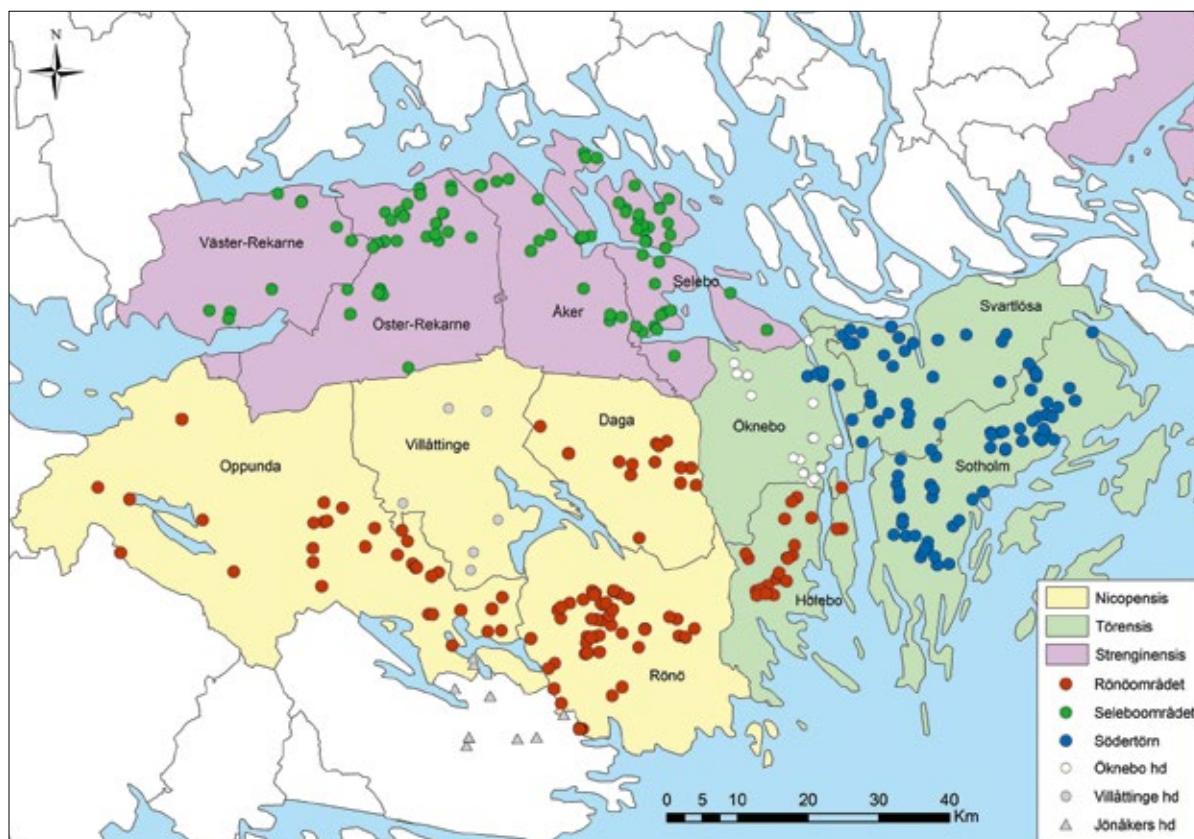
114. SRI 3, s. XXXV.

115. Snaedal Brink & Wachtmeister, 1984, s. 44–46.

116. Palm, 1992, s. 107.

117. Palm, 1992, s. 256–257.

Figur 7. Palms runstensområden (1992, s. 97) i förhållande till de medeltida prosterierna.

Figur 8. Runstenscentrum i Röndö.

Palm delar in Södermanland i Seleboområdet, Rönöområdet och Södertörn¹¹⁸ (Öknebo och Villättinge härader behandlas separat¹¹⁹). Rönöområdet sägs avvika från det övriga nordöstliga Skandinavien och ha kontakter med Danmark, vilket Palm menar stärks av exempelvis runinskriften Sö 28.¹²⁰ En sammanhängande runstensbygd finns längs kusten från Sotholm till Rönö, som fortsätter in i Oppunda längs Nyköpingsåns sjösystem, samt en annan nordlig runstensbygd längs Mälaren.¹²¹ Av Figur 7 framgår hur Palms runstensområden förhåller sig till de tre medeltida prosterierna Strenginensis, Törensens och Nicopensis (se vidare i kapitlet *Runstenar och frågan om kyrklig förvaltning*).

I Rönöområdet utgör socknarna Runtuna, Ludgo och Spelvik ett runstenscentrum (Figur 8). I Seleboområdet utgörs runstenscentrum av socknarna Överselö, Kärnbo och Ytterselö. Palm finner det svårare att urskilja ett runstenscentrum på Södertörn eftersom många socknar här har många monument, men nämner för Sotholms härad socknarna Sorunda, Österhaninge, Ösmo och Västerhaninge; för Svartlösa härad nämns Grödinge och Botkyrka.¹²²

Eftersom inskrifterna är avsedda för kommunikation gör Palm tolkningen att dessa återspeglar samhällets utbredning. I otillgängliga och perifera områden som glest befolkade skogstrakter finns endast enstaka monument.¹²³ Seleboområdet avskiljs från de andra områdena av Mälarmårdens skogstrakter, som har endast få inskrifter.¹²⁴ Palm jämför också dessa områden med de områden som Åke Hyenstrand har identifierat utifrån det övriga fornlämningsbeståndet (med undantag av runstenar), och menar att dessa huvudsakligen sammanfaller.¹²⁵

De lokala grupperingarna kan också handla om speciella runformer. Rönöbygden har en stark koncentration av runinskrifter med s.k. avvikande skriftsystem, det vill säga koordinatrunor, samstavrunor, runkryss och stavlösa runor (Figur 9). I Marco Bianchis sammanställning finns 18 runstensinskrifter med avvikande skrift i Södermanland¹²⁶ Av endast 19 säkra inskrifter med stavlösa runor finns fem i Södermanland, övriga i Hälsingland (5 inskrifter), Medelpad (5), Sigtuna (3) och i Bergen (1).¹²⁷ Marco Bianchi har funnit att förekomsten av avvikande skriftsystem i runinskriften har en stark korrelation med *prottar piagn*, *drængR/drængila*, mammenansikte (Figur 10) och skepp. Avvikande

118. Palm, 1992, s. 97, karta 12 samt fig. 6.

119. Stähle, 1950, s. 100.

120. Palm, 1992, s. 257.

121. Palm, 1992, s. 96.

122. Palm, 1992, s. 98.

123. Palm, 1992, s. 107.

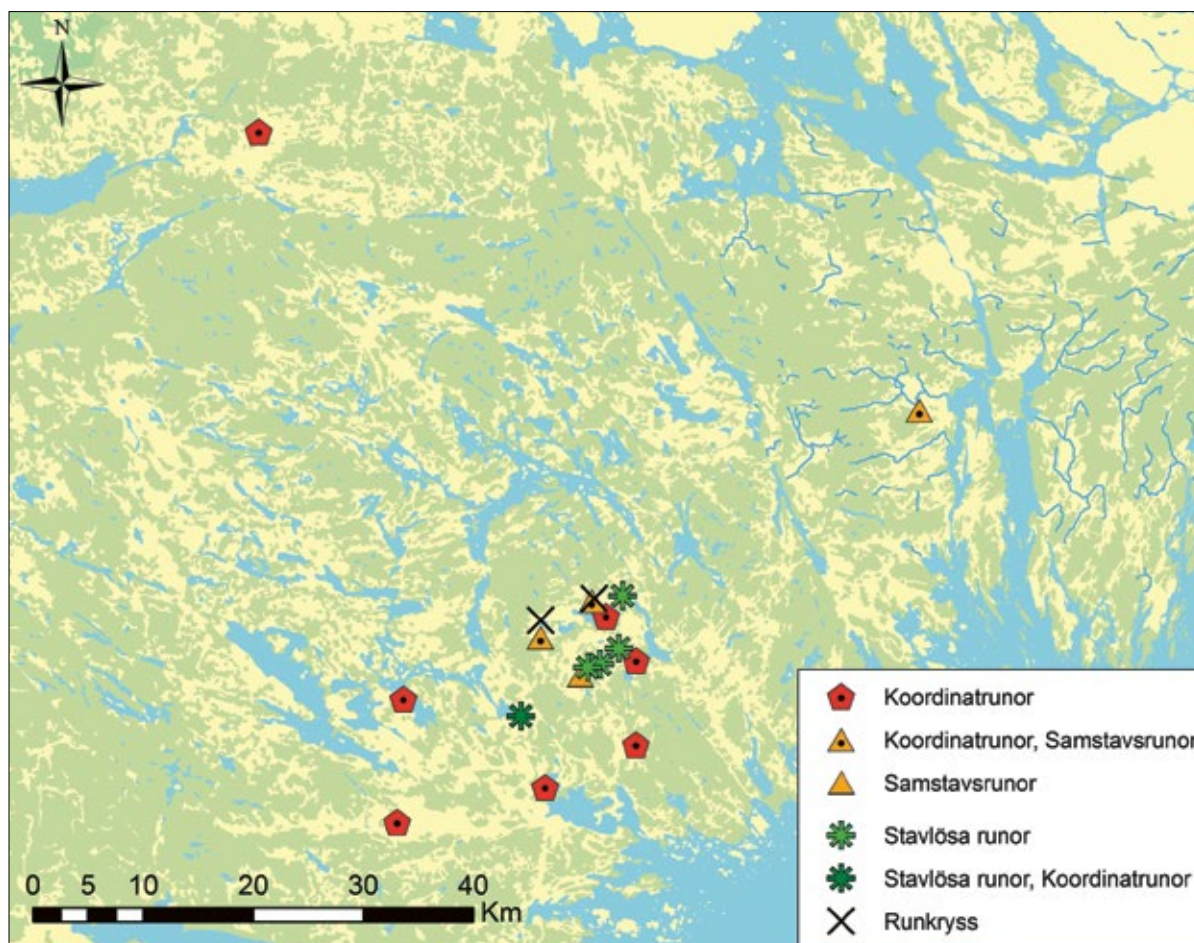
124. Palm, 1992, s. 102.

125. Palm, 1992, s. 102–103, fig. 10; Hyenstrand, 1984, s. 40f.

126. Bianchi, 2010, s. 151, s. 155 Tabell 26, s. 226.

127. Fridell, 2000, s. 85.

Figur 9. Avvikande skriftsystem, karta av författaren baserad på Bianchi 2010, s. 154, Tabell 26.

Figur 10. Mammenansiktet på Sö 367. Foto: Laila Kitzler Åhfeldt/Riksantikvarieämbetet 2012.

skrift kan enligt Bianchi därför uppfattas som utmärkande för vad han kallar för ”högambitionsstenar”.¹²⁸ Bianchi föreslår att det kan finnas ett direkt samband mellan avvikande skrift och utlandsfärder, även om det inte kan beläggas.¹²⁹ Med andra ord skulle avvikande skrift kunna vara tillräckligt för att signalera utlandsfärd, även om det inte omnämns i inskriften. Konsekvensen är att det kan finnas ett ännu något större antal utlandsfararstenar än tidigare antagits, och särskilt i Rönö.

Det finns också några exempel på ofullbordade men förberedda runristningar, med ett tomt inskriftsband (Sö 77, Sö 146). Runografen har kanske inte dykt upp eller så har beställaren ångrat sig.

Fornlämningar och bebyggelseutveckling

Några undersökningar har särskilt sökt relatera runstenar till andra fornlämningar. Ett konkret exempel där hushåll figurerar som begrepp är i diskussioner om bebyggelsen under järnåldern. Björn Ambrosiani ansåg utifrån ett tidigare kunskapsläge att bebyggelseenheten under yngre järnåldern var en gård, en uppfattning som grundas på approximativa beräkningar av antal gravar per århundrade och bebyggelseenhet (cirka 50–60 stycken) samt antropologiskt grundade uppfattningar om dödstal. Resultatet är att det kan ha funnits 10–15 personer per bebyggelseenhet, motsvarande ett eller två hushåll.¹³⁰ Efter de stora utgrävningarna längs med E18 och E4 har denna syn dock blivit föråldrad och det står nu klart att byar har funnits långt tidigare än man tidigare trodde.¹³¹

En stor andel av runstenarna i Södermanland utgörs av utlandsfararstenar. I det inre Södermanland, det vill säga Rönöområdet och där omkring, omnämns enligt Mats G. Larsson utlandsfärder på mer än var fjärde runsten.¹³² Larsson har funnit att utlandsfararstenar står vid gårdar som utmärker sig. Dessa bebyggelseenheter har en ”exklusivare fornlämningsbild” än övrig bebyggelse i området. Gravfälten är fler, antalet gravar är fler och andelen större högar och skeppssättningar är högre.¹³³ Larsson har vidare i en studie av mellansvensk bebyggelseutveckling från äldre järnålder till medeltid undersökt bland annat 16 bebyggelseenheter i Södermanland, med avseende på gravfält, runstenar och bebyggelseutveckling.¹³⁴ En slutsats är att yngre järnåldern och vikingatiden är en expansionsfas då det sker avsöndringar från befint-

128. Bianchi, 2010, s. 160–161.

129. Bianchi, 2010, s. 161, 163.

130. Ambrosiani, 1964, s. 204–205.

131. Svedjemo, 2014.

132. Larsson, 1990, s. 104.

133. Larsson, 1990, s. 93–94.

134. Larsson, 1997, s. 15, 17, Fig. 1.

liga bebyggelseenheter, troligen med bakgrund i befolkningsökning.¹³⁵ Bland lokalerna märks Aspa, Bjudby, Noling, Grinda och Lundby, som finns representerade med runstenar i analysen nedan.

Runstenarnas relation till storhögar ingår i en fördjupad undersökning i Peter Bratts avhandling.¹³⁶ En lokal med storhög och runsten tolkas som att den storhögsbyggande ätten fortfarande är av betydelse in i runstenstid.¹³⁷ Tidigare har kopplingen mellan runstenar, storhögar och skeppssättningar på Södertörn sökts inom ramen för en uppsats av Helena Nyberg. Hennes iakttagelse är att högar med diameter upp till 15 meter ofta uppträder tillsammans med runstenar. Det tycks även finnas en koppling till rektangulära stensättningar samt treuddar.¹³⁸ De enheter som har den eftersökta fornlämningsbilden (runsten, storhög och skeppssättning) har antingen runstenar med rundjur i fågelperspektiv eller ”8-formig slinga bunden med spännen”, det vill säga tidiga stenar. Enheter med sena stenar alternativt ristning i fast håll ligger enligt Nyberg steget under i den sociala hierarkin.¹³⁹ Samhällets elit finns, också enligt Nyberg, i Torp i Sorunda (Sö 229–230), Älby i Ösmo (Sö 256–258), Alvsta (Sö 236), Fors (Sö 237, Sö 238), Tuna (Sö 244) och Ålsta (Sö 247) i Västerhaninge samt i Beteby, Småhamra (Sö 267) och Sanda (Sö 266) i Österhaninge.¹⁴⁰ I Torp finns två Fp-stenar som attribuerats till Amunde (Sö 229 och Sö 230. Sö 230 är dock en s.k. nonsensinskrift – se mer om denna nedan under rubriken *Amunde*). Älby har tre stenar, varav en attribueras Halvdan (Sö 256) och en till en ristare Björn eller med namnledet -björn (Sö 258). I Småhamra, en av de nämnda elitplatserna, tillkom ett runfynd 2011 (signum Sö ATA322-4237-2011 i SRD).¹⁴¹

Lars Robin Nyman har i en uppsats jämfört runstenar på Södertörn med hierarkier i ortnamn med vikingatida ändelser, a, by, inge och sta, samt med gravfält med 60 eller fler anläggningar. Den tydligaste runstenskoncentrationen framträder kring Husby i Österhaninge. Några andra hierarkier mellan gårdarna, vare sig med eller utan stora gravfält, kunde Nyman inte urskilja i det materialet.¹⁴² Keith Wijkanders sammanställning av andelen bebyggelser med gravfält sägs antyda en ”etablerings- eller ’kolonisationsväg’ från öster till väster över landskapet”.¹⁴³ Den bilden överensstämmer till viss del med runstenarna under 1000-talet i en koncentration väster om Nyköping, som från ett kärnområde med tidiga stenar i stilgruppen Rak verkar breda ut sig mot väster med

135. Larsson, 1997, s. 175, 177.

136. Bratt, 2008.

137. Bratt, 2008.

138. Nyberg, 2001, s. 13.

139. Nyberg, 2001, s. 21.

140. Nyberg, 2001, s. 25.

141. Snaedal, 2011.

142. Nyman, 2009, s. 2, 30–31.

143. Wijkander, 1987, s. 61.

senare stilgrupper (se ovan i kapitlet *Stilgruppernas utbredning*). Det kan också jämföras med den expansionszon som David Damell urskiljer för seklerna kring 1000-talet.¹⁴⁴ Vidare beskriver Keith Wijkander hur frälsejorden är överrepresenterad i vissa socknar och hur dessa sammanfaller med de äldsta centralbygderna och övergångstidens bebyggelse-etableringar. Ett sådant kärnområde finns i Oppunda härad, i Blacksta (Sö 54–57, Sö 360), Husby (Sö 59–61, Sö 368), Vrena (Sö 75, Sö 361, Sö 1954;19) och Bärbo socknar.¹⁴⁵ Det kan nämnas att Sö 56 är det s.k. Fyrbyblocket, som nämner män som är runkunnigast i Midgård, och att Sö 360 ingår i denna undersökning.

Runstenar och frågan om kyrklig förvaltning

Vissa forskare har tyckt sig skönja ett samband mellan runstenar och kyrklig regional förvaltning. Redan i början av 1900-talet behandlades missionstiden i Södermanland utifrån fynden av Eskilstunakistor i Södermanland i *Den helige Eskils biskopsdöme* av Sune Lindqvist.¹⁴⁶ I Rekarne finns gravkistor som tyder på förbindelser med Västergötland och andra sydligare områden, vilka saknas i övriga delar av Mälardalen utanför Rekarne.¹⁴⁷ Wessén diskuterar ifråga om likheterna mellan gravhällarna att de har samband med missionen och kyrkans organisation. Den kyrkliga organisationen av Rekarne skulle enligt Wessén vara genomförd under 1000-talet.¹⁴⁸

I handskriften den s.k. *Liber ecclesie Strengensis* indelas Södermanland i de tre prosterierna ”Strenginensis”, ”Törensis” och ”Nicopensis”. Dessa områden har naturliga geografiska gränser och sammanfaller även med olika drag hos runstenarna¹⁴⁹, vilket enligt Peter Sawyer skulle kunna vara ett argument för att se runstenarna som avhängiga en kyrklig organisation.¹⁵⁰ Områdena kan enligt Stähle tolkas som skilda missionsfält och som att den kristna kyrkan tog över en redan existerande indelning i bygder.¹⁵¹ Stähle diskuterar i korthet uppkomsten av sockennamn och sockenindelning, och framhåller att frågan hänger samman med förekomsten av förkristna organisationer, missionens vägar och vilken roll bönderna, biskoparna och konungen kan ha haft i detta. Stähle framhåller även ortnamnens betydelse.¹⁵² Sawyer tar upp denna tråd och föreslår att om en del runmonument restes på uppmuntran av missionärer, skulle Södermanlands lokala varianter kunna vara en återspeg-

144. Wijkander, 1987, s. 62, 73, karta 2.

145. Wijkander, 1987, s. 64, 75, karta 3.

146. Lindqvist, 1915.

147. SRI 3, s. XXXVII; Lindqvist, 1915.

148. SRI 3, s. XXXVII.

149. Stähle, 1950, s. 100, med vidare referens till Södermanlands runinskrifter (SRI 3, s. XXI–XXII).

150. Sawyer, 1987, s. 76.

151. Stähle, 1950, s. 100, 108.

152. Stähle, 1950, s. 110.

ling av olika missionärers verksamhet. Eftersom en missionärs område sannolikt var beroende av beskyddarens maktsfär, är det enligt Sawyer möjligt att de nämnda prosterierna representerar befintliga herravälden eller konfederationer vid missionärernas ankomst.¹⁵³ Vi kan fråga oss om runristarnas kontaktnät styrts av en tidigare geografisk uppdelning som motsvarat prosterierna. De tre prosterierna motsvarar i stort Palms runstensområden Selebo, Rönö och Södertörn, med vissa undantag (Figur 7), men om det finns något samband mellan dem kommer att undersökas i ett annat sammanhang.

En intressant iakttagelse av Palm är att de medeltida runmonumenten i landskapen Västergötland, Östergötland och Småland samt sydöstra Södermanland har en förändrad geografisk spridningsbild jämfört med de vikingatida, det vill säga han menar att kopplingen mellan vikingatida och medeltida monumenttyper är svag.¹⁵⁴ Dock inte så i norra Södermanland, där de verkar ha samma utbredningsområde. Palm lyfter fram att det inom den nordostliga sfären inte är några större skillnader i utbredningen av vikingatida och medeltida monumenttyper, vilket han menar kan tyda på att ”den tidiga kyrkan haft en aktiv roll när det gäller runstenssedn”.¹⁵⁵

Herschend har föreslagit att områden där runstenar var populära kan visa på att det finns tidiga församlingar som senare blir socknar. Runstenscentra skulle följaktligen vara tidiga församlingscentra.¹⁵⁶ I samlingsvolymen *Kyrka och socken i medeltidens Sverige* behandlas ur olika perspektiv hur socknarna förhåller sig till äldre indelningar och bygder.¹⁵⁷ Socknarna har enligt Lindkvist inte sitt ursprung i någon förkristen organisation eller territoriell indelning, men den kan ha sitt ursprung i kollektiv som betingas av grann- och bygdegemenskaper. Socknen har i första hand en kollektiv innebörd som gått över till en områdesbeteckning.¹⁵⁸ Medan socknen betingas av kyrklig tillhörighet och bygdegemenskap, så bygger byn på grannskap och arbetsgemenskap. Häradet och hundaret däremot är forumet/enheten för att avgöra rättsliga saker och det är där det lokala samhället kommunicerar med en världslig överhet.¹⁵⁹ Sockenbildningen och diskussionerna om häradet och hundaret är dock omfattande och komplicerade frågor vars alla komponenter jag inte kan redogöra för här. Låt oss med detta konstatera att det finns flera frågor som berör runstensresandet i Södermanland, såsom bebyggelseutveckling, mission och sockenbildning. Ljung har

153. Sawyer, 1987, s. 76; jfr *The Christianization of Scandinavia*, 1987, s. 15.

154. Palm, 1992, s. 121, 117–118.

155. Palm, 1992, s. 258.

156. Herschend, 1994, s. 59–60.

157. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*, 1991, s. II.

158. Lindkvist, 1991, s. 506.

159. Lindkvist, 1991, s. 516.

nyligen ingående behandlat frågan om hur runstenstraditionen förhåller sig till kristnandeprocessen, bland annat genom att diskutera hur förändringar i gravskicket korrelerar med runstenstraditionen. Hennes slutsats är att förhållandet mellan runstenstraditionen, gravläggningen och kyrklig etablering varierar såväl kronologiskt som regionalt, varför man inte kan dra några slutsatser generellt utifrån ett enda landskap eller område.¹⁶⁰

---

160. Ljung, 2010, s. 114–115, 243.

Analys av runstenar i stilgruppen Rak

I södra Södermanland finns, som nämnts ovan, ett kärnområde för äldre runstenar. Det äldsta skedet representeras här av de oornrade stenarna i Gräslunds stilkronologiska system, stilgruppen Rak.¹⁶¹ Runologiska bedömningar placerar sedan tidigare flertalet av dessa stenar i sent 900-tal eller första halvan av 1000-talet. Som nämnts ovan påkallar dock stilgruppen viss försiktighet, eftersom den kan inrymma såväl tidiga runstenar som senare monument, som snarare hör till kyrkogårdsmonumenten mot slutet av 1000-talet och in i 1100-talet.¹⁶² För urvalet av materialet har jag utgått från stilgruppen Rak i *Samnordisk runtextdatabas* (SRD), men även gjort egna bedömningar. Min bedömning är att den tidiga varianten av stilgruppen Rak (cirka 985–1020 e. Kr.) omfattar 29 runstenar av den tidiga varianten i Södermanland. Dessa runstenar kan höra till det tidiga kristnandet i Södermanland, och det vore intressant att se hur många personer som kan tänkas ligga bakom dem. Endast fem är signerade.

Material

Av de 29 Rak-stenarna i Södermanland har 16 3D-skannats (16 av 29, cirka 55 procent) och ingår i följande analys (Figur 11 och tabell i Figur 12, Figur 42–Figur 60). 6 av Rak-stenarna är försvunna, 7 har bedömts som olämpliga eller fått låg prioritet för analys på grund av dåligt skick, svåråtkomlighet eller olämplig placering.¹⁶³ Ett exempel är Sö 46, vars ristning är grund och lavig. Den är dessutom hög och det hade inte gått att 3D-skanna hela runstenen med tillgänglig utrustning. Det hade möjligen gått att 3D-skanna en del av stenen för att få prover av ristningstekniken, men dess placering i ett utsatt bläsigt läge skulle ytterligare ha försvårat mätningen eftersom ett mörkläggningsstält hade behövt sättas upp. På Sö 71 är ristningen dåligt bevarad. Sö 56 är ett runblock precis i kanten av vägen och hade inte gått att 3D-skanna med den tillgängliga utrustningen utan att blockera en del av vägen.

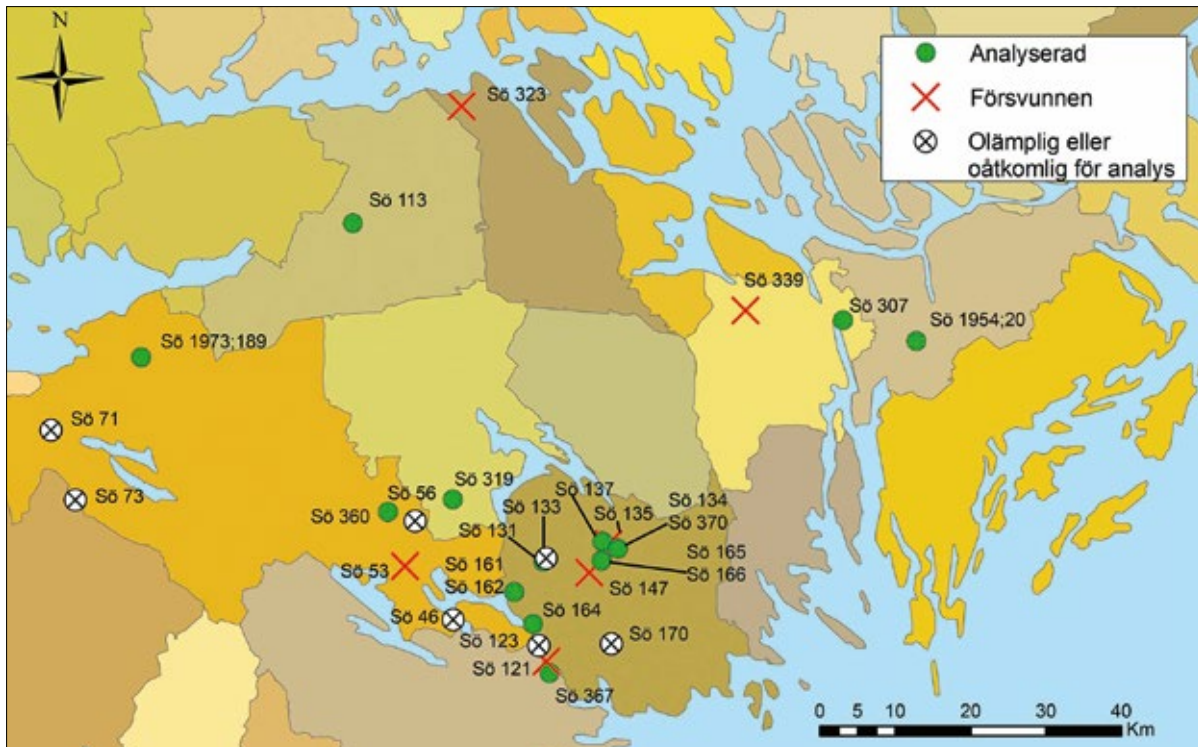
Som nämnts ovan har Ljung i sin avhandling valt att skilja ut en grupp som ofta betecknas som Rak, nämligen Sod, det vill säga ”Skriftband med ornamentala detaljer”¹⁶⁴. Bland urvalet här är Sö 164 en Sod-sten,

161. Gräslund, 2003, s. 588.

162. Gräslund, 2002; Källström, 2007, s. 65ff; Hagenfeldt & Palm, 1996.

163. Ej analyserade stenar: Sö 46, Sö 56, Sö 71, Sö 73, Sö 123, Sö 133, Sö 170.

164. Ljung 2016, s. 37–38.

Figur 11. Rak-stenar i Södermanland.

Signum	Bergartstyp	Plats	Socken	Antal analyserade runor
Sö 113	Magmatisk/Metamorf	Kolunda	Stenkvista	24
Sö 131	Magmatisk/Metamorf	Lundby	Lid	17
Sö 134	Sedimentär	Ludgo church	Ludgo	12
Sö 137	Magmatisk/Metamorf	Aspa	Ludgo	14
Sö 161	Sedimentär	Råby church	Råby-Rönö	11
Sö 162	Sedimentär	Råby church	Råby-Rönö	11
Sö 164	Magmatisk/Metamorf	Spånga	Råby-Rönö	16
Sö 165	Magmatisk/Metamorf	Grinda	Spelvik	19
Sö 166	Magmatisk/Metamorf	Grinda	Spelvik	23
Sö 307	Magmatisk/Metamorf	Igelsta	Östertälje	14
Sö 319	Magmatisk/Metamorf	Sannerby	Årdala	12
Sö 360	Magmatisk/Metamorf	Bjuddby	Blacksta	11
Sö 367	Magmatisk/Metamorf	Släbro	S:t Nikolai	18
Sö 370	Sedimentär	Ludgo church	Ludgo	6
Sö Fv1954;20	Magmatisk/Metamorf	Nolinge	Grödinge	7
Sö Fv1973;189	Magmatisk/Metamorf	Julita	Julita	15

Figur 12. Analyserade Rak-stenar.

möjligen även Sö 161. Sö 370 är så fragmenterad att det inte kan avgöras. Här ingår de i urvalet Rak.

I Runverkets samlingar finns uppgifter om ytterligare ett runfragment från Ludgo. Ett runfragment som möjligen kan vara en del av Sö 370 påträffades i kyrkogårdsmuren vid Ludgo kyrka 1999 av Magnus Källström och rapporterades till Runverket. Endast en runa är säker (**u**-runa) men det verkar finnas rester av runor ovanför och under en ramlinje, vilket tyder på att runinskriften har haft raka runband. Enligt uppgift lämnades runfragmentet till kyrkvaktmästaren, som skulle placera det i ett källarutrymme under koret (ATA, dnr 323-3863-1999). Denna sten ingår ej i analysen.

Runstenarna har delats upp i magmatisk eller metamorf bergart¹⁶⁵ (granit och gnejs, 12 stycken) respektive sedimentär bergart (sandsten, 4 stycken). Uppgift om stenmaterial har i första hand hämtats från Samnordisk runtextdatabas, men kontrollerats och bedömts enligt min egen erfarenhet. Jag har inte geologisk kompetens, men baserar mina bedömningar på liknande monument. Uppgift saknas om Sö 360, men den är enligt min bedömning vid besök på platsen av magmatisk eller metamorf bergart.

Några av stenarna behöver kommenteras. Sö 134 är parsten till en runsten med korsbandsornamentik (Sö Fv1948;282), så den torde vara från tidigt 1000-tal. Sö 161 och Sö 162 är svårbedömda i fråga om de hör till den tidiga eller sena varianten av Rak, men de har en rundhet i formen som gör mig benägen att tro att de är från tidigt 1000-tal. Sö 162 har även ristartermen högg, som är ovanlig på gravhällar.¹⁶⁶ Sö 307 saknar toppen, men jag för den ändå med viss tveksamhet till gruppen Rak. I *Södermanlands runinskrifter* förs den till de äldre inskrifterna i Södermanland.¹⁶⁷ På grund av skriftbandets utformning tror jag inte att den övre delen av ristningen har haft djurornamentik, men kan inte säkert belägga detta. Sö Fv1973;189 är enligt runologisk bedömning från förra hälften av 1000-talet.¹⁶⁸

Metod: Analys av ristningsteknik

Utrustning/Mätmetoder

Runstenarna i undersökningen har 3D-skannats i fält med hjälp av en optisk 3D-skanner (ATOS I, Figur 14) från GOM (Geometrical Optical Measuring Techniques), som genom generöst tillmötesgående

165. Även kallad kristallin bergart. Detta är en ”traditionell men något oegentlig benämning på magmatisk eller metamorf bergart i motsats till sedimentär”, se *Nationalencyklopedin*, kristallin bergart.

166. Kitzler Åhfeldt, 2014, s. 248, tabell 2.

167. SRI 3, s. 284.

168. Svärdröm & Gustavson 1973, s. 189.

Figur 13

Figur 14

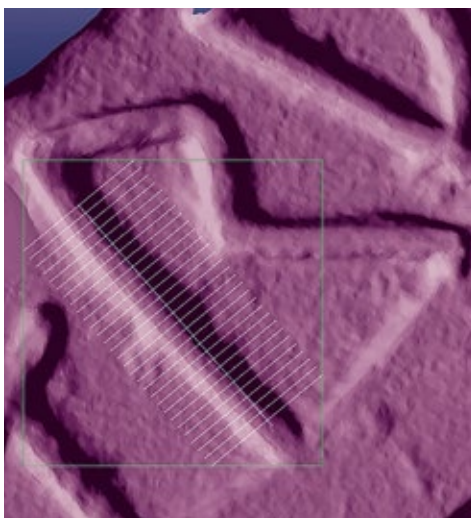
Figur 15

Figur 13. 3D-bild av Sö 113, Kolundastenen. Foto: Laila Kitzler Åhfeldt/Riksantikvarieämbetet, 2012.

Figur 14. 3D-skanning av Sö 131. Foto: Laila Kitzler Åhfeldt/Riksantikvarieämbetet, 2012.

Figur 15. 3D-bild av Sö 113, toppen. Foto: Laila Kitzler Åhfeldt/Riksantikvarieämbetet, 2012.

från Vasamuseet får användas av Riksantikvarieämbetet. Fältarbetet i Södermanland genomfördes under 2011 och 2012 av undertecknad, med assistans av Helen Simsonsson, utredare vid Riksantikvarieämbetet med kompetens inom stenkonservering. 3D-skanningen ger en mycket detaljrik tredimensionell digital modell (Figur 13, Figur 15). Förutom att 3D-modellerna används till att analysera ornamentik och inskrifter utgör de ett värdefullt tillskott som dokumentationsmetod, eftersom hela ristningsytan 3D-skannas. Vid mätningar utomhus under dagtid är det nödvändigt att dämpa belysningen, varför mätningarna sker under arbetstält. Upplösningen mellan mätpunkterna kan varieras genom att byta linser. Upplösningen är i det här fallet 0,25 mm mellan mätpunkterna i slutresultatet.

Figur 16. Analysfunktionen GrooveMeasure applicerad på en u-runa.

ristarnas erfarenhet och ristarbyten. Med hjälp av referensmaterialet har metoden kunnat utvecklas i en sådan riktning att en analys framhäver de individuella skillnaderna mer än exempelvis valet av mejsel. Variablerna och metodstudierna har beskrivits ingående på annat håll¹⁶⁹ och jag går därför inte in på det närmare här, utan stannar vid förutsättningarna för just denna undersökning.

Variabler

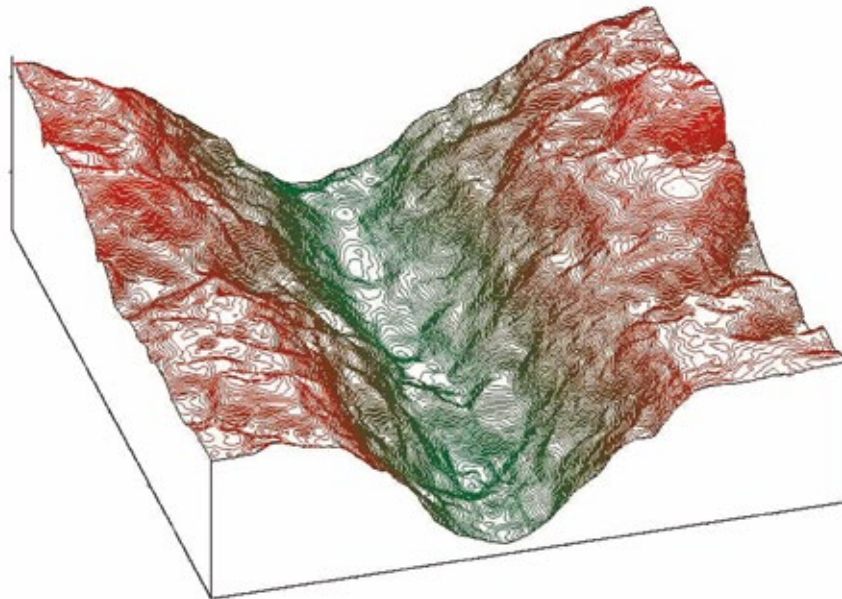
Med hjälp av den för ändamålet speciellt konstruerade funktionen Groove Measure, som är integrerad i mjukvaran DeskArtes Design Expert (Figur 16), samt en beräkningsmall i Excel, får man fram variabler ur 3D-modellen, som beskriver huggspåren matematiskt. Kortfattat används nio variabler i olika kombinationer för att beskriva huggspåren matematiskt, såväl i tvärsnitt som i spårbottnen längs med huggriktningen (Figur 17, Figur 18). Mätvärdena tas ut med 1 millimeters intervall. Även när mätningen har en högre upplösning, extraheras mätvärden för spårprofilerna ut med 1 millimeters intervall. Bakom detta val finns nämligen ett resonemang kring att mätpunkterna skall vara oberoende av varandra för att vara statistiskt relevanta.¹⁷⁰

Det bör uppmärksammas att värdena för spårdjup och spårvinkel är medelvärden för hela runan, där tvärsnittet mätts upp med 1 millimeters intervall. För till exempel en 110 millimeter hög runa grundar sig skattningen av spårdjupet på cirka 100 mätvärden (hela runans höjd kommer inte med). Det är alltså inte en enda mätpunkt, utan många som ligger till grund för varje prov (Figur 18).

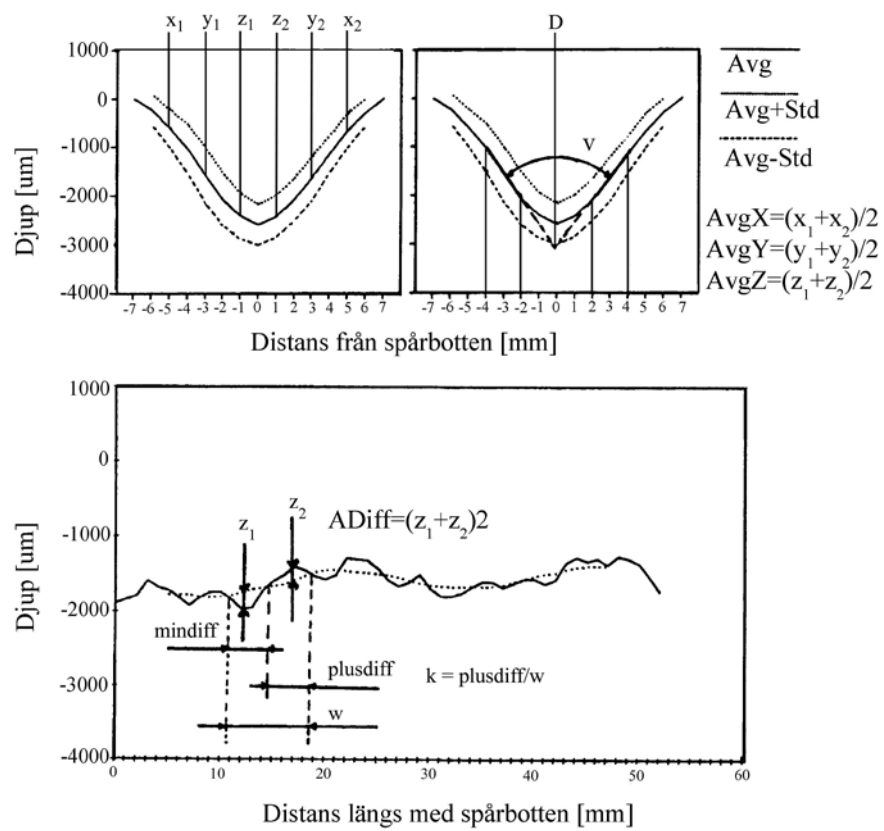
169. Kitzler, 1998; Kitzler Åhfeldt, 2002.

170. Freij, 1996.

Figur 17. Mikrotopografi i en runa, här 3D-skannad med 0,1 millimeter mellan mätpunkterna för att tydliggöra strukturen i spårbotten. Observera groparna i spårets botten.

Figur 18. Variabler för analys av ristningstekniken.

Antal prover

Varje analyserad runa och ornamentikdel kallas för ett prov. Placeringen av varje prov har dokumenterats med provnummer på en bild av ristningen (Figur 42–Figur 60). I denna undersökning ingår 230 runor, 8–24 stycken på varje runsten.

Statistiska metoder

Huggspåren analyseras inte visuellt, utan med statistiska metoder. Här har ristningstekniken analyserats med en kombination av de multivariata metoderna hierarkisk klusteranalys och diskriminantanalys för att söka avgöra hur många ristare som kan stå bakom runstenarna i urvalet. Ett tvådimensionellt diagram, som exempelvis visar huggspårets djup i förhållande till spårvinkeln, är visuellt enkelt att förstå. De multivariata metoderna ger dock en djupare förståelse för samband mellan grupper och vi kan samtidigt ta hänsyn både till ristningsspårets tvärsektion och variabler som refererar till huggningsrytmen. Svårigheten med undersökningen är att avgöra hur lika ristningsspåren är, och på vilket sätt de skall vara lika, för att kunna avgöra om det är samma ristare.¹⁷¹

Klusteranalys innebär att söka hur många populationer som finns representerade i en datamängd, och kan göras med ett flertal olika metoder med olika algoritmer. Här används *Hierarchical Cluster Analysis* med Single Linkage och Euclidean distances (mjukvaran Statistica version 9.0). Variablerna har standardiserats, vilket innebär att de kan jämföras med varandra trots att de är av olika enheter och storleksordning (grader, mm, index k). Svårigheten med klusteranalys är ofta att uppskatta antalet klustrar. Det finns olika metoder att använda för att testa klustrarnas trovärdighet, men inget entydigt förfaringssätt. Det viktigaste tecknet på att klustrarna avspeglar en verklig struktur i materialet torde vara att de är stabila.¹⁷²

Med diskriminantanalys sammanvägs flera variabler samtidigt och de relativa avstånden mellan flera grupper kan undersökas. Resultaten uttrycks i F- och p-värden (Figur 20, Figur 22) och visar relativa avstånd mellan grupperna.¹⁷³ De är inte lika lätta att presentera på ett grafiskt tilltalande sätt som klusteranalysens trädidiagram, men bidrar till att värdera indelningen. Signifikansnivån sätts här till $p \leq 0,1$. Signifikansnivån sätts inom naturvetenskap vanligen till 0,05, men i sociala vetenskaper är det ibland motiverat att sätta en högre nivå. I ett fall som detta, med många inverkanse faktorer, kan det vara mer meningsfullt. Om $p \leq 0,1$ är det signifikanta skillnader mellan grupperna och de kommer troligen från olika populationer. Om värdet på p är högt skiljer de sig inte signifikant, men

171. Kitzler Ähfeldt, 2002, och ingående artiklar.

172. Aldenderfer & Blashfield, 1984, s. 37f.

173. För närmare beskrivning hänvisas till manualen för Statistica.

det behöver ändå inte betyda att de är lika. Det statistiska resonemanget tillåter inte att tolka ett högt p-värde som en likhet, men det pekar ut relationer att undersöka närmare. Signifikansnivåerna i en multivariat analys som diskriminantanalys kan inte tolkas lika strikt som i en t-test, men ger en uppfattning om de relativa avstånden inom urvalet. Metoderna och val av signifikansnivå diskuteras mer ingående på annat håll.¹⁷⁴

Undersökning och resultat

Vi börjar med en hierarkisk klusteranalys av stenarna av magmatisk eller metamorf bergart (granit och gnejs). Resultatet visas i ett trädigram (Figur 19). Kolundastenen Sö 113 och portalstenen Sö 319 är båda gjorda i ristningstekniker som skiljer sig från de övriga. Vi ser att Sö 113 Kolunda ligger vid sidan av de övriga, vilket är att förvänta eftersom denna troligen är den mest ålderdomliga och kan vara från 900-talet. Något för sig själv ligger även Sö 319, en mindre korsmärkt sten som med tanke på dess likhet med Vg 21 och Vg 22 i Västergötland möjligen kan ha utgjort en gavelhäll i ett gravmonument. Sö 319 är en portalsten som behandlas i Lindblad & Wirténs studie av korsbandstenar, till vilken vi skall återkomma i samband med korsbandstenarna.¹⁷⁵ Också Sö 164 ligger ensam och bildar därmed en egen grupp. De övriga runstenarna faller in i två huvudgrupper, hädanefter kallade Rak 1 och Rak 2.

I gruppen Rak 1, med inbördes besläktad ristningsteknik, finner vi Sö 131, Sö 367, Sö 166, Sö 137 samt Julitastenen Sö Fv1973;189.

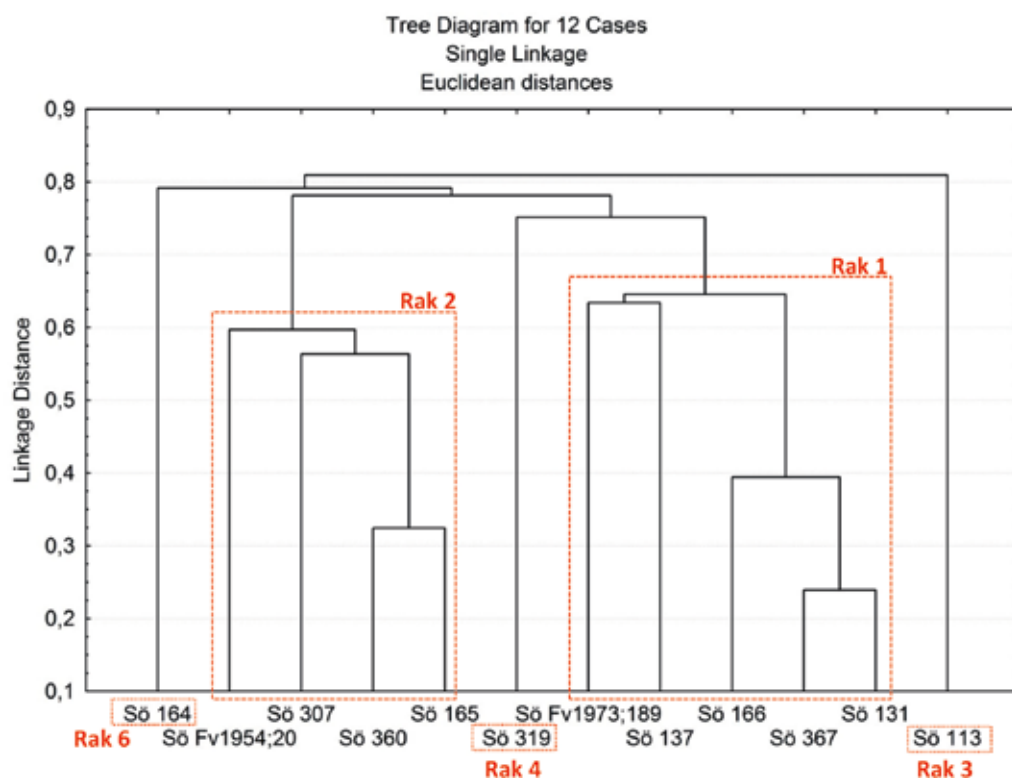
I gruppen Rak 2 finner vi Sö 165, Sö 360, Sö 307 och Sö Fv1954;20.

En diskriminantanalys har gjorts på samma urval för att närmare granska de relativa likheterna och olikheterna i ristningsspåren mellan stenarna (Figur 20). En sammanvägning av resultaten i klusteranalys och diskriminantanalys tyder på att det finns fem varianter av ristningstekniker bland de tolv Rak-stenarna av magmatisk eller metamorf bergart. Klusteranalysen (trädigrammet) har varit bestämmande för indelningen, medan diskriminantanalysen använts för att kontrollera resultaten och tydligare se i hur hög grad monumentens ristningstekniker skiljer sig från varandra.

Efter ett första steg med stenar av magmatisk eller metamorf bergart har jag i nästa steg adderat de sedimentära runstenarna till urvalet (sandsten, 4 stycken). Att jämföra runstenar av magmatisk eller metamorf bergart och sedimentär bergart med varandra är mycket vanskligt. Det kan tyckas ogörligt med tanke på hur annorlunda de är att bearbeta, och jag har tidigare alltid separerat dem. Vissa studier tyder dock på att de kan jämföras i vissa aspekter, då ristningsspåren inte bara påverkas av stenmaterialet och runristarens omedvetna individuella rörelsemönster,

174. Kitzler Ähfeldt, 2002, s. 33ff och ingående artiklar.

175. Lindblad & Wirtén, 1992.

Figur 19. Klusteranalys av 12 Rak-stenar (magmatisk eller metamorf bergart). Variabler v, D, k, w , standardiserade, single linkage, euklidiska distanser.

utan också av en estetisk aspekt där ristaren har en idé om hur ristnings-spåret ska se ut. Ristaren kan eftersträva ett visst utseende på huggspåren, som är lika på runstenar i granit och gnejs såväl som sandsten.

De nya stenar som tillkommit ändrar inte på den tidigare klusterstrukturen, vilket tyder på att klustrarna är stabila och speglar ett verkligt förhållande (Figur 21, Figur 22). Resultatet tyder på att det finns sex klustrar, det vill säga runstenarna fördelar sig på sex grupper med olika ristningstekniker.

Ristningstekniken grupperar stenarna enligt följande:

Rak 1: Sö 131, Sö 137, Sö 166, Sö 367, Sö Fv1973;189 samt eventuellt sandstensrunstenarna Sö 134 och Sö 161.

Rak 2: Sö 165, Sö 307, Sö 360, Sö Fv1954;20 samt eventuellt runstensfragmentet Sö 370.

Rak 3: Sö 113.

Rak 4: Sö 319.

Rak 5: Sö 162, sandsten.

Rak 6: Sö 164.

F-values; df = 4,189 (Sö ALLA 2013)

Include condition: Landskap="Södermanland" and v3="kristallin" and part="runa" and (stil="RAK" or stil="RAK?")

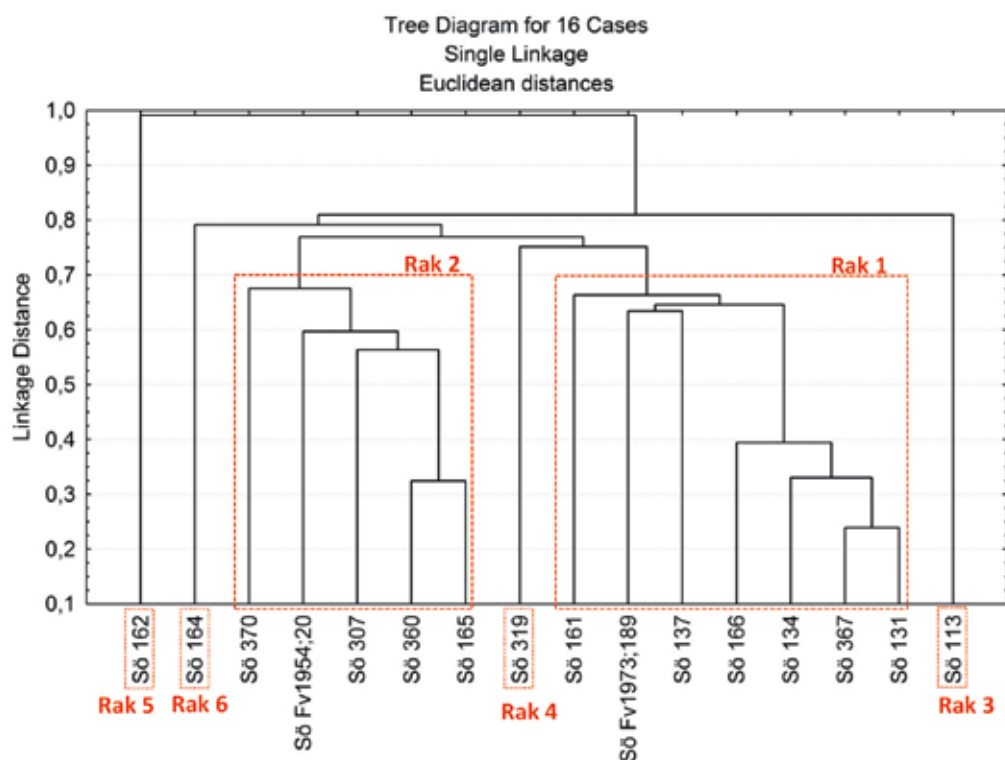
Signum	Sö 113	Sö 131	Sö 164	Sö 165	Sö 166	Sö 307	Sö 367	Sö Fv1954;20	Sö Fv1973;189	Sö 137	Sö 319	Sö 360
Sö 113		4,10	8,78	10,89	5,68	15,67	3,61	13,07	2,64	7,73	3,51	8,14
Sö 131	4,10		9,60	4,30	1,23	7,82	1,46	6,91	3,63	5,72	4,35	3,32
Sö 164	8,78	9,60		17,68	15,48	24,31	13,84	18,38	2,07	1,70	12,00	13,14
Sö 165	10,89	4,30	17,68		2,01	1,30	4,12	1,59	10,76	12,05	9,76	0,17
Sö 166	5,68	1,23	15,48	2,01		3,94	0,69	4,48	7,24	10,14	4,67	1,77
Sö 307	15,67	7,82	24,31	1,30	3,94		5,58	2,81	16,46	17,96	10,75	1,28
Sö 367	3,61	1,46	13,84	4,12	0,69	5,58		7,36	6,44	10,28	1,89	3,67
Sö Fv1954;20	13,07	6,91	18,38	1,59	4,48	2,81	7,36		11,62	11,49	13,89	0,52
Sö Fv1973;189	2,64	3,63	2,07	10,76	7,24	16,46	6,44	11,62		1,29	6,68	7,99
Sö 137	7,73	5,72	1,70	12,05	10,14	17,96	10,28	11,49	1,29		11,27	8,56
Sö 319	3,51	4,35	12,00	9,76	4,67	10,75	1,89	13,89	6,68	11,27		8,62
Sö 360	8,14	3,32	13,14	0,17	1,77	1,28	3,67	0,52	7,99	8,56	8,62	

"p-values (Sö ALLA 2013)"

Include condition: Landskap="Södermanland" and v3="kristallin" and part="runa" and (stil="RAK" or stil="RAK?")

Signum	Sö 113	Sö 131	Sö 164	Sö 165	Sö 166	Sö 307	Sö 367	Sö Fv1954;20	Sö Fv1973;189	Sö 137	Sö 319	Sö 360
Sö 113		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,04	0,00	0,01	0,00
Sö 131	0,00		0,00	0,00	0,30	0,00	0,22	0,00	0,01	0,00	0,00	0,01
Sö 164	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,09	0,15	0,00	0,00
Sö 165	0,00	0,00	0,00		0,09	0,27	0,00	0,18	0,00	0,00	0,00	0,95
Sö 166	0,00	0,30	0,00	0,09		0,00	0,60	0,00	0,00	0,00	0,00	0,14
Sö 307	0,00	0,00	0,00	0,27	0,00		0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,28
Sö 367	0,01	0,22	0,00	0,00	0,60	0,00		0,00	0,00	0,00	0,11	0,01
Sö Fv1954;20	0,00	0,00	0,00	0,18	0,00	0,03	0,00		0,00	0,00	0,00	0,72
Sö Fv1973;189	0,04	0,01	0,09	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0,28	0,00	0,00
Sö 137	0,00	0,00	0,15	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,28		0,00	0,00
Sö 319	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,11	0,00	0,00	0,00		0,00
Sö 360	0,00	0,01	0,00	0,95	0,14	0,28	0,01	0,72	0,00	0,00	0,00	

Figur 20. Resultat Diskriminantanalys, F- och p-värden. Rak-stenar av magmatisk/metamorf bergart.

Figur 21. Rak-stenar (magmatisk, metamorf och sedimentär bergart). Hierarkisk klusteranalys, Single linkage, Euclidean distances.

Då vi för över dessa på en karta finner vi att det redan inom det begränsade Rönöområdet går att urskilja fyra skilda ristningstekniker bland Rak-stenarna (Figur 23). Runstenarna som kantar Nyköpingsån upp mot sjön Långhalsen kan av ristningstekniken att döma vara av tre olika ristare. Kolundastenen Sö 113 och Sö 319 har egna ristningstekniker, som avviker från de övriga. Kolundastenen uppträder som solitär i norra Södermanland, med ålderdomliga drag. Att den avviker är inte att förvåna. Sö 319 har visat sig mer likna korsbandstenar i ristningstekniken, men detta behandlas inte vidare här. Men för att dra slutsatsen att det också rör sig om identifikation av individuella ristare behöver det diskuteras om det är rimligt att stenarna inom dessa grupper är utförda av samma ristare, med hänsyn till runologiska drag och olika stavningar, namnkopplingar och innehåll.

Merparten av runstenarna går att hänföra till ristningsteknik Rak 1. I gruppen ingår speciella runstenar som Aspastenen Sö 137 med flera olika runtyper (långkvist-, stavlösa- och samstavsrutor) och som berättar om att Öpir väpnade sina män i väst (?), en Ingvarsten Sö 131 (Särkland), Sö 367 i Släbro (*þróttar þegnar* och ansiktsmask) samt Sö 166 (skiftade gäld

F-values; df = 4,189 (Sö ALLA 2013)

Include condition: Landskap="Södermanland" and v3="kristallin" and part="runa" and (stil="RAK" or stil="RAK?")

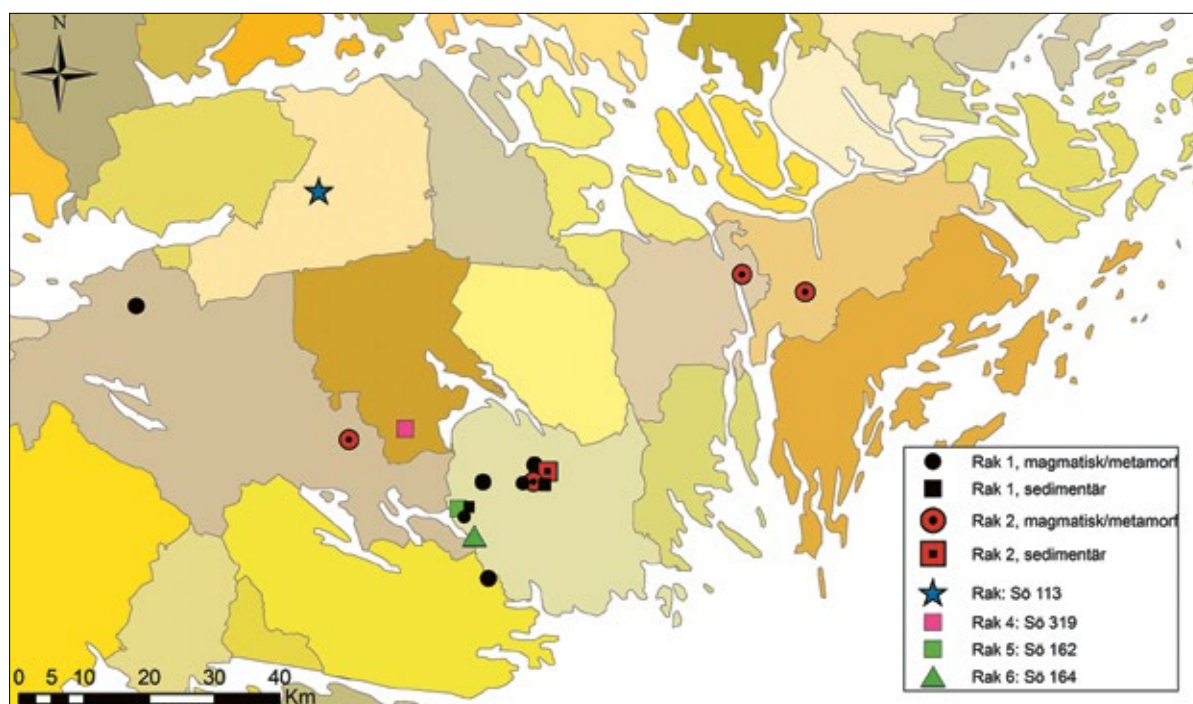
Signum	Sö 113	Sö 131	Sö 164	Sö 165	Sö 166	Sö 307	Sö 367	Sö Fv	Sö Fv	Sö 134	Sö 137	Sö 161	Sö 162	Sö 319	Sö 360	Sö 370
	1954;20 1973;189															
Sö 113		4,49	6,97	12,07	6,24	17,73	4,31	14,35	1,91	2,00	7,35	10,53	25,89	6,49	8,89	4,10
Sö 131	4,49		9,97	4,48	0,80	8,09	1,06	7,43	4,06	0,48	7,16	7,76	16,26	6,04	3,49	2,17
Sö 164	6,97	9,97		17,97	14,17	24,97	12,99	19,76	2,00	7,22	1,76	22,33	34,30	15,58	13,35	6,22
Sö 165	12,07	4,48	17,97		2,09	1,41	4,29	1,67	11,37	2,76	13,49	6,85	5,23	11,46	0,19	1,04
Sö 166	6,24	0,80	14,17	2,09		4,57	0,80	4,57	6,74	0,65	10,34	5,50	10,94	6,28	1,81	1,66
Sö 307	17,73	8,09	24,97	1,41	4,57		6,08	2,76	17,46	5,45	20,00	5,20	2,56	11,56	1,42	3,29
Sö 367	4,31	1,06	12,99	4,29	0,80	6,08		7,57	6,21	0,59	10,98	3,38	13,35	2,70	3,84	3,19
Sö Fv1954;20	14,35	7,43	19,76	1,67	4,57	2,76	7,57		12,77	5,69	13,39	10,13	2,85	15,58	0,55	1,17
Sö Fv1973;189	1,91	4,06	2,00	11,37	6,74	17,46	6,21	12,77		3,18	1,60	14,76	25,23	9,61	8,40	3,60
Sö 134	2,00	0,48	7,22	2,76	0,65	5,45	0,59	5,69	3,18		6,40	4,48	11,69	3,90	2,69	1,71
Sö 137	7,35	7,16	1,76	13,49	10,34	20,00	10,98	13,39	1,60	6,40		21,46	27,08	16,08	9,49	4,11
Sö 161	10,53	7,76	22,33	6,85	5,50	5,20	3,38	10,13	14,76	4,48	21,46		9,96	2,66	6,59	6,85
Sö 162	25,89	16,26	34,30	5,23	10,94	2,56	13,35	2,85	25,23	11,69	27,08	9,96		19,82	3,60	5,34
Sö 319	6,49	6,04	15,58	11,46	6,28	11,56	2,70	15,58	9,61	3,90	16,08	2,66	19,82		10,13	8,28
Sö 360	8,89	3,49	13,35	0,19	1,81	1,42	3,84	0,55	8,40	2,69	9,49	6,59	3,60	10,13		0,63
Sö 370	4,10	2,17	6,22	1,04	1,66	3,29	3,19	1,17	3,60	1,71	4,11	6,85	5,34	8,28	0,63	

"p-values (Sö ALLA 2013)"

Include condition: Landskap="Södermanland" and v3="kristallin" and part="runa" and (stil="RAK" or stil="RAK?")

Signum	Sö 113	Sö 131	Sö 164	Sö 165	Sö 166	Sö 307	Sö 367	Sö Fv	Sö Fv	Sö 134	Sö 137	Sö 161	Sö 162	Sö 319	Sö 360	Sö 370
	1954;20 1973;189															
Sö 113		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,11	0,09	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Sö 131	0,00		0,00	0,00	0,53	0,00	0,38	0,00	0,00	0,75	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,07
Sö 164	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,09	0,00	0,14	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Sö 165	0,00	0,00	0,00		0,08	0,23	0,00	0,16	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,94	0,39
Sö 166	0,00	0,53	0,00	0,08		0,00	0,53	0,00	0,00	0,62	0,00	0,00	0,00	0,00	0,13	0,16
Sö 307	0,00	0,00	0,00	0,23	0,00		0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,00	0,23	0,01
Sö 367	0,00	0,38	0,00	0,00	0,53	0,00		0,00	0,00	0,67	0,00	0,01	0,00	0,03	0,00	0,01
Sö Fv1954;20	0,00	0,00	0,00	0,16	0,00	0,03	0,00		0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	0,70	0,33
Sö Fv1973;189	0,11	0,00	0,09	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0,01	0,18	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01
Sö 134	0,09	0,75	0,00	0,03	0,62	0,00	0,67	0,00	0,01		0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,15
Sö 137	0,00	0,00	0,14	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,18	0,00		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Sö 161	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	0,03	0,00	0,00
Sö 162	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	0,01	0,00
Sö 319	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,00		0,00	0,00
Sö 360	0,00	0,01	0,00	0,94	0,13	0,23	0,00	0,70	0,00	0,03	0,00	0,00	0,01	0,00		0,64
Sö 370	0,00	0,07	0,00	0,39	0,16	0,01	0,01	0,33	0,01	0,15	0,00	0,00	0,00	0,00	0,64	

Figur 22. Resultat Diskriminantanalys, F- och p-värden. Rak-stenar i både magmatisk/metamorf och sedimentär bergart. Tillskottet av de sedimentära stenarna ändrar värdena, men de tidigare grupperna är stabila.

Figur 23. Tolkning av klusteranalys överförd på karta.

i England, anföll borgar i Saxland). *Dejn* associerar enligt Judith Jesch till välbärgade lokala stormän med ärvd egendom.¹⁷⁶ Innehållsmässigt tycks dessa stenar passa väl ihop. En eller flera högstatusätter tycks ha en gemensam nämnare och knyts samman genom ristningstekniken. Det är dock med stor tvekan som sandstensrunstenarna Sö 134, med bustrofedon, samt Sö 161 förs till samma grupp som Aspastenen Sö 137 – såväl av de metodologiska skäl som nämnts ovan som att de ger helt olika intryck till storlek, form och komposition. Sandstensrunstenen Sö 161 med *styrimann godan* är i passande sällskap. Till gruppen tycks även Julitastenen Sö Fv1973;189 höra.

Den andra varianten av ristningsteknik, Rak 2, inkluderar Grindastenen Sö 165 (**raisti : stain**), Sö 160 (**reisti : stin**), Sö 307 (**raistu : stai(n)**) och Sö Fv1954;20 (**risa : stin**) samt med stor tveksamhet sandstensfragmentet Sö 370 (**stain**). Även Sö 360 förs till denna grupp. Inom denna lilla grupp förekommer alltså tre olika stavningar av resa sten. Frågan är hur vi skall förhålla oss till detta – är det rimligt att samma ristare har den variationen? Gruppen rymmer två greklandsfarare och ytterligare en utlandsfarare. Det kan finnas namnkopplingar inom gruppen. Sö 360 reses av Torsten efter sin bror, Sö 307 reses av en son efter sin

¹⁷⁶ Jesch 2001, s. 226–227.

far Torsten. Torsten är dock ett vanligt namn i sörmländska inskrifter, med 15 belägg i 14 inskrifter, varav 10 i de tidiga stilgrupperna Rak, KB, Fp och Pr2. Dock bara dessa två på Rak-stenar. Den andra namn-kopplingen som möjligen kan indikera släktskap är namnledet *heden*, som inte är fullt så vanligt. Det finns tre belägg i Södermanland. Sö 165 är rest efter Heden, medan det i Sö 307 är Ulvheden som reser efter Torsten. Även det tredje belägget, Sö 104 (*Hedinfäst*), som dock inte ingår i denna undersökning, hör till första halvan av 1000-talet.¹⁷⁷ På Sö Fv1954;20, Nolingestenen, finner vi, förutom en av Greklandsfararna, ett av de få ristarnamnen. Nolingestenen är signerad av Björn, som dock inte tidigare har attribuerats någon ytterligare runsten.¹⁷⁸ Är det tänkbart att han gjort hela denna grupp? Om det är ristaren Björn som har gjort denna grupp av runstenar, kan det då vara fråga om samma Greklandsfärd? Sö 307 och Sö Fv1954;20 kan man av den kantiga slingan mycket väl tänka sig att de är av samma ristare.

Spridningen och avstånden mellan stenarna i grupperna Rak 1 och Rak 2, som identifierats utifrån ristningstekniken, kommer nu att jämföras med spridningsbilden för några kända runristares verk.

Felkällor

Bevarandeförhållanden och åtkomlighet är viktiga för urvalet. Det systematiska urval som gjorts för att passa frågeställningarna har av nöden modifierats under fältarbetet. I realiteten visar det sig oftast att många runstenar är olämpliga för analys av olika anledningar. En del är antingen alltför vittrade, andra är alltför övervuxna av lavar.

Den idealiska situationen hade varit att alla runstenar i undersökningen hade varit nyrengjorda, men ej målade, vid 3D-skanningen. Detta var dock inte möjligt. En del runstenar är också svåråtkomliga med mätutrustningen, de kan till exempel stå alltför nära en väg så att vi skulle behöva stå i vägbanan för att kunna göra mätningar (Sö 56), tätt intill ett elstängsel (Sö 138) eller i svår terräng. En handhållen 3D-skanner hade löst en del av dessa problem. Däremot är fragmentering inget hinder för att göra en analys av huggspåren. Det kan tvärtom vara intressant, eftersom det går att beakta material som annars kanske inte används i någon större grad.

Stenarnas skick måste också beaktas. Runstenarna är vittrade i olika grad. En del monument, som hade varit lämpliga i urvalet, har uteslutits på grund av att de är i dåligt skick. Även de stenar som har valts ut är i varierande skick. Ristningens skick varierar ofta över ristningsytan (se Figur 45). Dåligt bevarade partier har valts bort. Vilka delar av en

¹⁷⁷ Stilgrupp Fp enl. Källström, 2007, s. 361.

¹⁷⁸ Björn 3 enligt Jan Axelsons förteckning, se Axelson, 1993, s. 23.

runristning som analyseras varierar därmed. På Sö 128 har ett skikt av stenytan flagrat av med dåligt bevarade runor som följd, men i stenens nedre del är ristningen mer intakt. Sö 131 har ett parti med sämre skick i ristningens övre högra del. Sö Fv1954;20 är illa åtgången och lämpar sig bäst som ett mer perifert material. På Sö Fv1973;189 är ramlinjen grundare och smalare på högra sidan och inte lika välgjord som på den vänstra. Sö Fv1973;189 påträffades vid en arkeologisk utgrävning i Julita kloster. Dess läge uppfattades som att den legat som tröskelsten i kyrkans sydportal, och den är också något trampsliten på ett parti tvärs över stenen.¹⁷⁹ När vissa partier uppenbarligen är mer slitna än andra har dessa undvikits.

Det är ofta svårt att avgöra hur många ristare exakt som står bakom ett urval av runstenar. Vad vi kan göra är att gruppera runstenarna efter hur lika huggspåren är. Även om ristningsteknikerna inte motsvarar ristarindivider så visar den likväl på likheter mellan stenarna ur en hantverksteknisk aspekt. Kanske skall vi inte alls tala om individuella ristare, utan låta tolkningen stanna vid att visa grupper av runstenar med likartad ristningsteknik. Vi behöver jämföra dem med andra parametrar för att se om gruppindelningen är rimlig med hänsyn till runologin och andra faktorer. Det är utifrån dessa begränsningar som metoden har tillämpats, och utifrån vilka resultaten måste diskuteras.

Till felkällorna hör också att räckvidden beror på vilka stenar som räknas in i respektive ristares produktion och hur säkra attribueringarna är. Särskilt osäkra har markerats (vit symbol) och diskuteras under respektive ristare.

---

179. Svärdström & Gustavson, 1973, s. 189.

Runristarnas räckvidd

Vi skall nu undersöka räckvidden för runstensgrupperna Rak 1 och Rak 2, samt jämföra dem med några till namnet kända ristare.

De till namnet kända runristarna har undersökts utifrån signaturer och attribueringar. Uppgifter om attribueringar i *Sveriges runinskrifter* och andra runologiska verk¹⁸⁰ har sammanställts i *Mellansvenska runristare*¹⁸¹ och *Samnordisk runtextdatabas*. Jag har främst utgått från dessa för excerptionen, men även konsulterat originalkällorna. Det är inte min avsikt här att detaljgranska tidigare attribueringar. I Axelsons förteckning ryms många osäkra och till och med osannolika attribueringar, vilket också Axelson uttryckligen påtalar.¹⁸² Författarna uttrycker sig med varierande säkerhet och det finns ofta avvikande uppfattningar. Eftersom många senare runologer misstror Brates attribueringar, har jag valt att sätta större tilltro till senare attribueringar än hans. Men attribueringarna har en fallande skala från övertygande till högst osäker. Omdömena varierar också mellan olika forskare och vid vilka drag man väljer att sätta störst vikt.

Utöver de runstensgrupper som knyts samman med signaturer och ristattribueringar finns grupper utan känd ristare, men som knutits samman med ledning av ornamentiken. Exempel på detta är Tumboristaren, Stenkvistgruppen och Järnagruppen. Om dessa verkligen är av en och samma ristare, eller snarare återspeglar preferenser hos beställarna, är oklart.¹⁸³ I det senare fallet kan den angivna räckvidden inte markera en enskild ristares resor, men likväl ett område med social kontaktyta och viss sammanhållning. Två grupper som med säkerhet inkluderar flera ristare är Livsten-Tidkume-Åsbyörn samt Traengruppen.

I de ovan refererade undersökningarna av medeltida diplom fanns det uppgifter om de inblandades bostadsorter.¹⁸⁴ Vi kan däremot inte veta exakt var ristaren bodde eller hade sin bas, som han utgick ifrån, vi kan bara anta att det möjligen är i närheten av de tidigaste stenarna.

180. Williams, 1990; Stille, 1999; Källström, 2007; m.fl.

181. Axelson, 1993.

182. Axelson, 1993, s. 6.

183. Jfr liknande diskussion ifråga om treöglestenar hos Sundquist, 1996.

184. Harrison, 1996; Stenqvist, 2007.

Metod: avstånd och färdsträckor

Nedan förklaras de mått som används för att beskriva runristarnas mobilitet. Begreppen är delvis lånade från tidigare mobilitetsstudier av Harrison, Retsö och Stenqvist Millde.¹⁸⁵ Måtten *längsta avståndet*, *kärnområdets storlek* samt *avstånd till annan grupp eller lokal* har ritats in på kartor och där angivits i fågelvägsavstånd (se definitioner nedan). I kartorna har runstenar med särskilt osäker attribuering markerats (vit). Resultaten sammanfattas i tabellen i Figur 38.

Räckvidd = längsta avståndet

Avståndet mellan de två runstenar av en ristare som ligger längst ifrån varandra. Anger ett minimimått på ristarens räckvidd.¹⁸⁶

Fågelvägsavstånd

Fågelvägsavståndet är fågelvägsdistansen mätt på en karta, utan hänsyn till terräng eller färdväg. Det ger en starkt förenklad bild av den verkliga resan, men tillåter jämförelser när det är stora skillnader. En del av runstenarna i undersökningen har blivit flyttade. Runstenar och runstensfragment vid kyrkor antas vara hämtade någonstans i närheten. Placeringen påverkar naturligtvis avståndsmätningarna, men som konstaterats ovan är fågelvägsavstånden ett så grovt mätinstrument att upp till någon kilometers runstensflytt är av ringa betydelse i detta sammanhang.

Färdsträcka

För att ge en rimlig uppfattning om den sträcka som faktiskt tillryggaläggs har fågelvägsavståndet multiplicerats med faktorn 1,3 för att ge en schablonberäknad färdsträcka.¹⁸⁷ Ett schablonpåslag om cirka en tredjedel på fågelvägsavståndet ger en mer realistisk uppfattning om resans längd på marken, men kan inte bli mer än en förenklad bild. Påslaget förflyttar oss mentalt från den abstrakta kartbilden till den stig som skall trampas till fots eller till häst, slingrandes i landskapet, och därifrån är det närmare att uppskatta hur lång tid det tog. För ristare aktiva på båda sidorna om Mälaren har båten givetvis varit ett naturligt färdmedel, och det kan verka som om det skulle ge en mer direkt färdväg. I realiteten styrs ofta båt färden om av vindriktning och landningsplatsernas belägenhet.

185. Harrison, 1996, Retsö, 2007 och Stenqvist, 2007.

186. Jfr Harrison, 1996, s. 25; Stenqvist, 2007, s. 176–179; se ovan i kapitlet *Mobilitet i lågteknologiska sambällen*.

187. Jfr Retsö, 2007, s. 24.

Dagsresa

Den schablonberäknade färdsträckan har räknats om till antal dagsresor. Två alternativa mått anges: 20 km/dagsresa och 70 km/dagsresa. En dagsresa uppskattas till 20 km av Stenqvist Millde. Detta kan tyckas lite, men grundar sig på tidigare studier av resor i lågteknologiska samhällen som inkluderar arbete, kyrkobesök eller andra sociala kontakter.¹⁸⁸ Det kan vara realistiskt för resor till fots som inte brådskar. Betydligt längre resor går att genomföra om det är av särskild vikt. Retsö kalkylerar med maximalt 70 km för en dagsresa.¹⁸⁹ Om avståndet är längre än tio dagar eller 400 km uppskattas dagsresorna bli kortare, eftersom det är svårt att upprätthålla denna hastighet under längre tid.¹⁹⁰ Vi kan förenklat säga att Stenqvist Milldes reshastighet motsvarar ett måttligt och kanske mer normalt tempo, medan Retsös maxhastighet är just detta – för brådskande ärenden. I det följande uppskattar jag dagsresorna efter dessa principer. Som nämnts ovan påverkas reshastigheten av många faktorer. Jag kan inte leda i bevis att dessa mått är giltiga för runristare, men det väsentliga här är att det ger oss ett riktvärde och ett konsekvent och jämförbart mått.

Avrundad dagresa

I kolumnerna för *Avrundad dagresa* har antalet dagsresor justerats uppåt till närmaste heltal. För dagsresor som beräknats efter 20 km/dag kan vi dock tänka oss att en resenär sträckt ut sin dagsetapp några kilometer för att komma fram. Kanske blir denna uppskattning mer rättvisande om vi utgår från den maximala reshastigheten om 70 km/dag. Här är vi enligt Retsö redan på den yttersta gränsen, är färdsträckan 80 km kan vi antagligen räkna med minst en övernattningsnatt.

Kärnområdets storlek

Om en koncentration av runstenar kan urskiljas anges storleken på denna som det största avståndet mellan två runstenar inom området, det vill säga utsträckningen tvärs över. Bedömningen av vad som utgör ett kärnområde och hur stort detta är, är i hög grad en subjektiv bedömning och det går inte alltid att avgöra kärnområdets utsträckning. Det kan finnas alternativa lösningar. I vissa fall har jag helt avstått från att peka ut något kärnområde.

Avstånd till annan grupp eller lokal

Det kortaste avståndet från en runsten i huvudgruppen till en runsten i en annan grupp eller på en annan avskild lokal. Avståndet mellan två

188. Stenqvist, 2007, s. 178.

189. Retsö, 2007, s. 57.

190. Retsö, 2007, s. 57–58, 62, 120.

åtskilda områden anges som det kortaste avståndet mellan två runstenar som ligger i var sitt område.

Rak 1 och Rak 2

I analysen av ristningsteknik ovan faller Rak-stenarna in i sex grupper. De två största grupperna kallas Rak 1 och Rak 2. Om vi nu antar att dessa ristningstekniker representerar enskilda ristare, skulle vi kunna få en uppfattning om resorna. Det är med tveksamhet som även sedimentära stenar har inkluderats i dessa grupper, som annars till övervägande del består av stenar i magmatisk eller metamorf bergart (granit och gnejs). De sedimentära stenarna har därför markerats med särskild symbol (kvadrat), för att påkalla vaksamhet. Det framgår dock av kartan (Figur 24) att det inte påverkar avstånden i nämnvärd omfattning om de utesluts. Längsta avståndet påverkas inte alls.

Rak 1. Det längsta fågelvägsavståndet är 68,3 km (Figur 24). Den substituerade färdsträckan blir då cirka 89 km (68,3 km fågelvägen x 1,3). Detta avstånd skulle troligen ta uppemot flera resdagar i anspråk och kräva övernattningar, om man inte hastade av någon särskild anledning. Kärnområdets storlek får lämnas utan skattning, eftersom det blir beroende av mitt urval för ristningsanalysen (alla Rak-stenar är inte med i undersökningen). Vi kan dock notera att det från Rönö finns en avstickare till Julita cirka 58,3 km bort (från Sö 131 till Sö Fv1973;189).

Rak 2. Det längsta fågelvägsavståndet är 73,6 km. Färdsträckan skulle enligt resonemanget ovan bli cirka 96 km, troligen inte möjligt att nå på en dag (Figur 24).

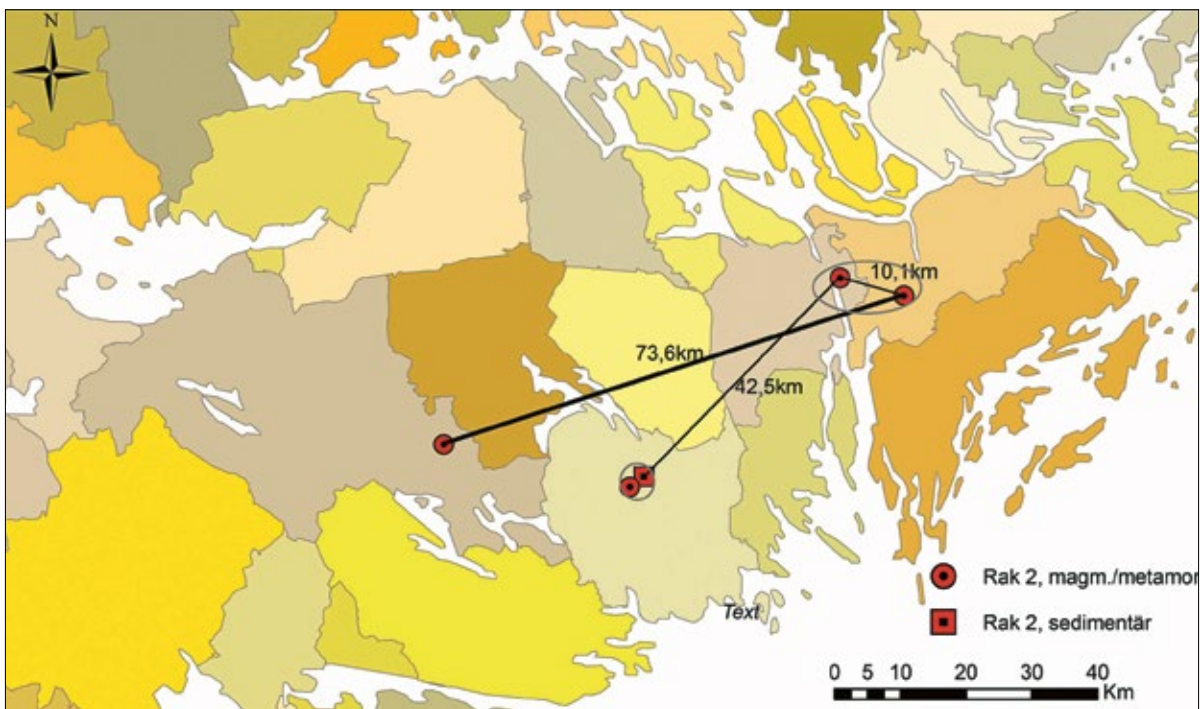
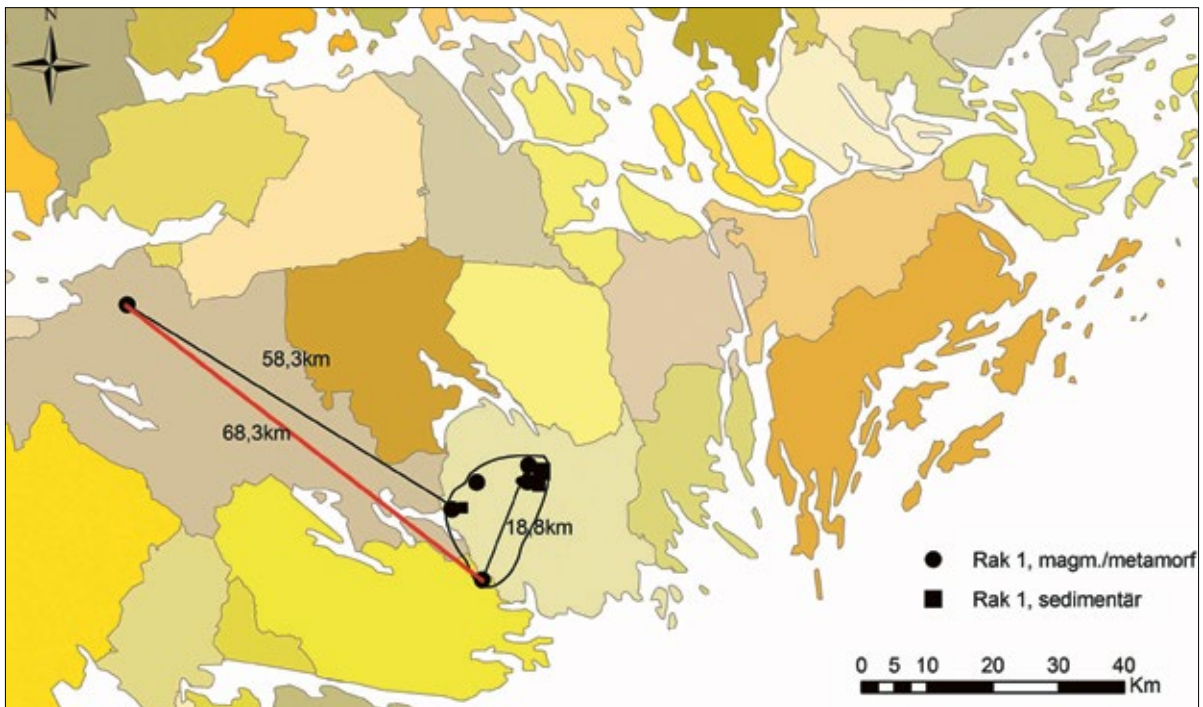
Amunde

Fyra kända ristningar är signerade av Amunde (Sö 215†, Sö 233, Sö 268, Sö 271†). Axelson har sammanställt attribueringar av von Friesen, Brate, Wessén, Peterson och Williams¹⁹¹, varför jag inte finner anledning att göra detsamma. Jag vill endast kommentera Brates attribueringar i jämförelse med Wesséns. Brate har attribuerat åtta ristningar till Amunde, medan Wessén i flera fall är "mindre benägen" (Sö 226, Sö 229, Sö 273), "anser det mindre sannolikt" (Sö 240, Sö 246) eller till och med "högst otroligt" (Sö 230) att Amunde står bakom ristningen.¹⁹² Sö 254 och Sö 217 förs dock till Amundes produktion av Wessén.¹⁹³ Sö 230 har en icke-lexikal inskrift och emedan Bianchi generellt för de icke-lexikala inskrifterna till senvikingatid, så föreslår han dock en eftervikingatida datering

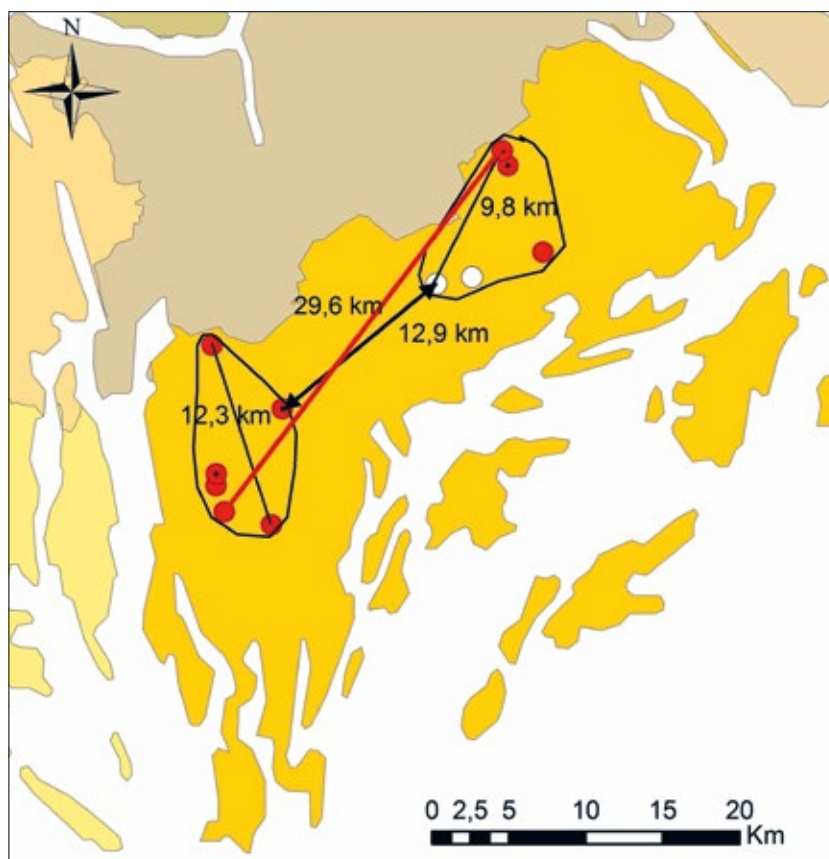
191. Axelson, 1993, s. 10.

192. Axelson, 1993, s. 10.

193. SRI 3, s. XXVI, s. 222, 231; Wessén, 1960, s. 41.

Figur 24. Räckvidd Rak 1 och Rak 2.

Figur 25. Räckvidd Amunde.

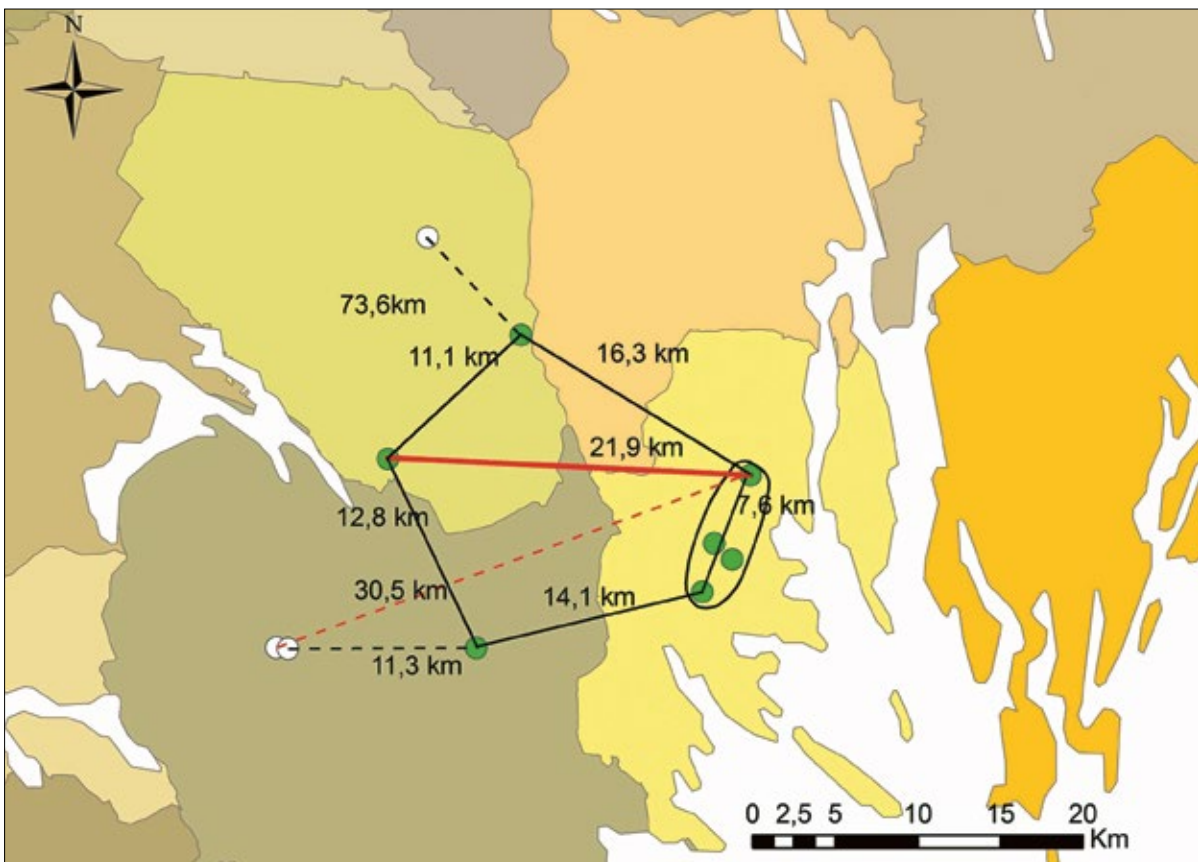
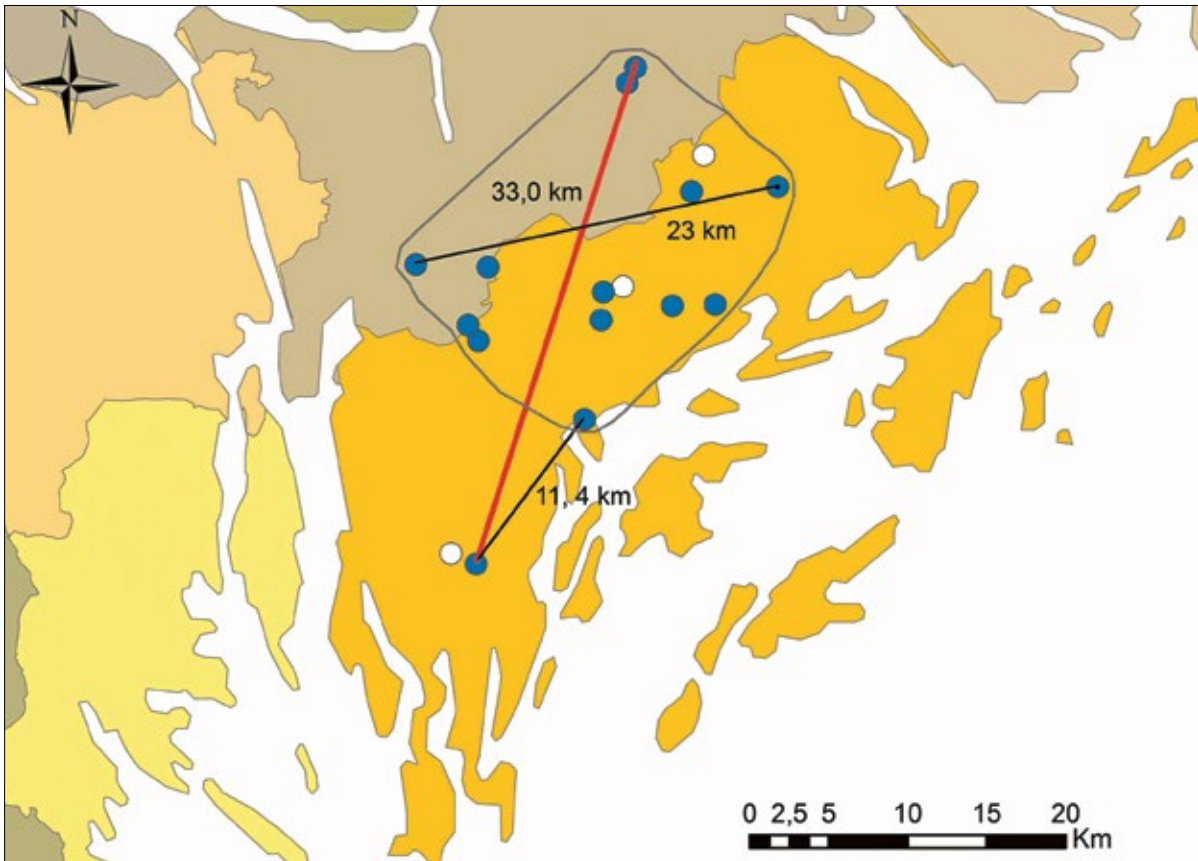
för Sö 230.¹⁹⁴ Amundes stenar har ornamentik i stilgrupperna Fp och Pr1, vilket placerar dem i första halvan av 1000-talet, cirka 1010–1050.¹⁹⁵

I kartan visas även de osäkra attribueringarna, men Sö 230, Sö 240 och Sö 246 har markerats som osäkra (vit cirkel, Figur 25). Sö 230 förändrar inte spridningsbilden, men om Sö 240 och Sö 246 inkluderas för det Amundes två områden närmare varandra. Det längsta fågelvägsavståndet mellan två Amundestenaar är cirka 29,6 km. Runstenarna fördelar sig på två skilda områden i Sotholms härad, med två signerade stenar i vardera området. Det största avståndet inom den södra gruppen är cirka 12,3 km, inom den norra cirka 9,8 km – något mindre om de osäkra inte tas med. Det kortaste avståndet mellan de två grupperna är 12,8 km, om de osäkra räknas in i det norra området (Figur 25). Om de osäkra (vitmarkerade) stenarna räknas bort blir det norra området mindre och kommer någon kilometer längre bort. Längsta avståndet och utsträckningen på det södra området påverkas inte.

¹⁹⁴. Bianchi 2010, s. 218.

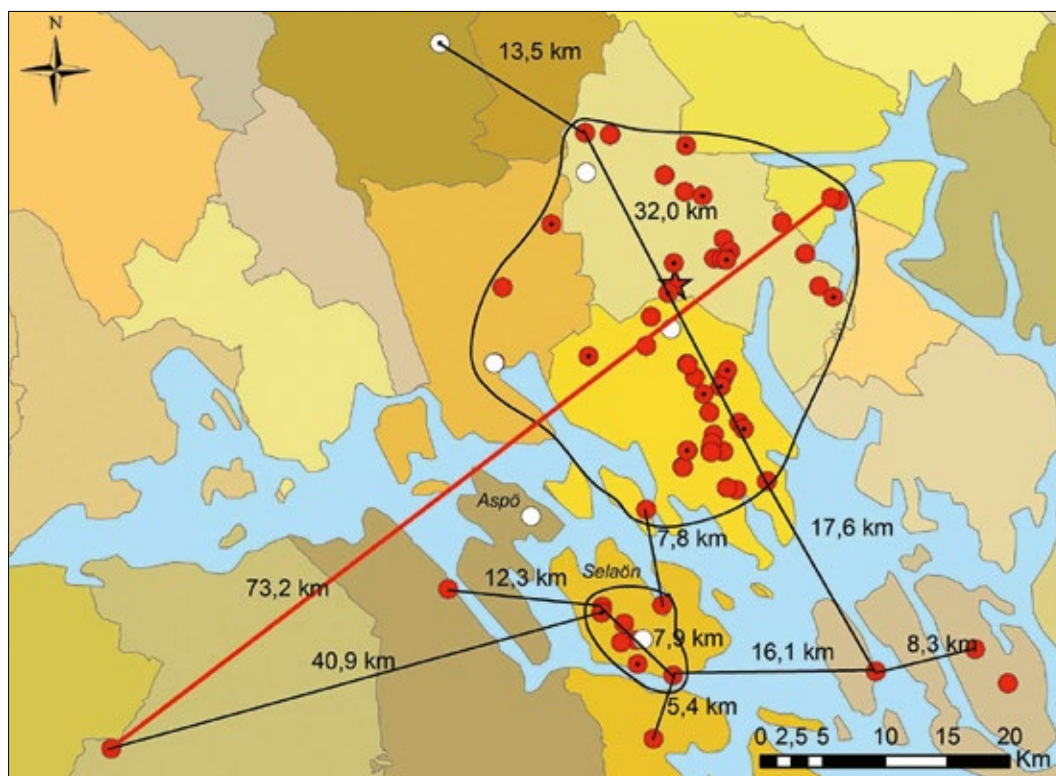
¹⁹⁵. Gräslund, 2002, s. 143.

Figur 26. Räckvidd Halvdan.

Figur 27. Räckvidd Tore.

Figur 28. Räckvidd Balle.

Halvdan

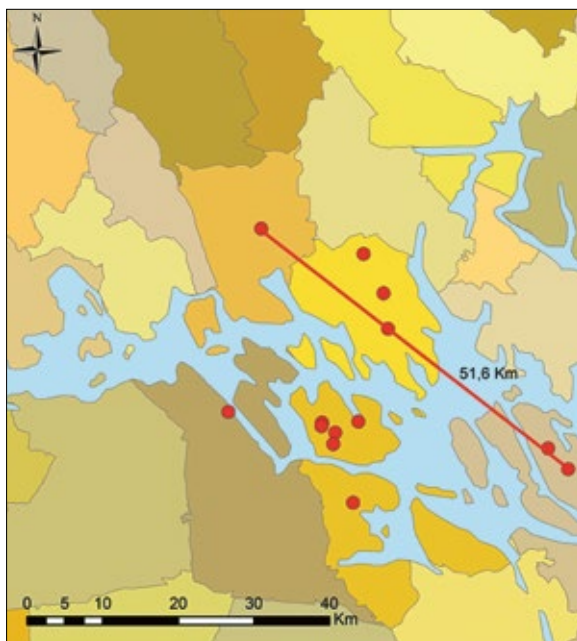
En ristning är signerad av Halvdan och ytterligare 17 har attribuerats till denne, med varierande grad av säkerhet/osäkerhet.¹⁹⁶ De omfattar stilarna från Pr1 till Pr3–Pr4, vilket ger en tämligen vid dateringsram.¹⁹⁷ Den signerade runstenen har den senaste stilkronologiska dateringen, Pr3–Pr4. Det längsta fågelvägsavståndet är 33,0 km.

För Halvdans ristningar är det svårt att se vilka ristningar som hör ihop inom ett område, flera alternativ finns. Det är tänkbart att dela in ristningarna i flera mindre områden, som i så fall ligger ganska tätt. Här tänks att alla utom de två längst i söder ingår i samma kärnområde. De två längst i söder ligger på avståndet 11,4 km från närmaste annan Halvdan-sten. Halvdans stenar täcker in ett område mellan Amundes norra och södra områden (Figur 26).

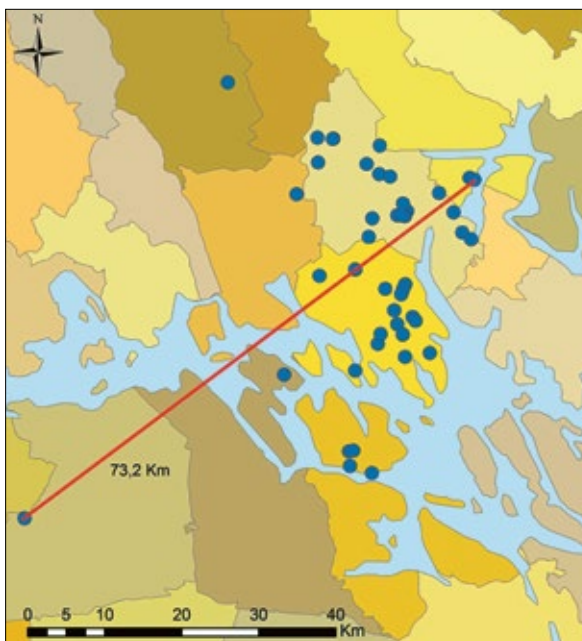
Som osäkra (vit) har markerats Sö 244, Sö 252 och Sö 272, eftersom Wessén till skillnad mot Brate menar att de sannolikt inte är utförda av Halvdan. Avstånden påverkas inte om vi bortser från dessa stenar.

196. Axelson, 1993, s. 46–47.

197. Gräslund, 2002, s. 143–144.

Figur 29. Räckvidd Balle, stilgrupperna Fp-Pr2.

Figur 30. Räckvidd Balle, stilgrupperna Pr3-Pr4.

Tore

Sö 35 är signerad Tore och Sö 34 är en parsten till denna. Nio stenar har attribuerats till Tore, men flera är osäkra då Wessén inte vill godkänna Brates attribueringar. De mest säkra tycks vara de som finns inom ett cirka 7,6 km stort område i Trosa och Vagnhärads socknar i Hölöbo härad. Sö 8, Sö 143 och Sö 149 markeras här som särskilt osäkra (vit symbol). Även Sö 2, Sö 10 och Sö 171 är något tveksamma. Om de sistnämnda inkluderas blir det längsta fågelvägsavståndet för Tore 21,9 km (Figur 27).

Balle

Runristaren Balle har ristningar på båda sidorna om Mälaren. Excerptering i *Samnordisk runtextdatabas* ger 91 träffar på Balle. För bedömningar av dessa attribueringar har jag konsulterat och följt Stille.¹⁹⁸ I Södermanland finns fyra signerade Balle-stenar och 16 attribuerade. I Uppland finns det 15 signerade Balle-stenar och upp till ett femtiotal (54) attribuerade stenar. Gs 9 har inte tagits med. Vs 15 och Vs 24 är signerade Rödballe och anses av Philippa och Williams inte vara identisk med den uppländske Balle.¹⁹⁹ Inte heller dessa har tagits med här.

198. Stille, 1999, s. 158.

199. Philippa, 1977, s. 42–43; Williams, 1990, s. 158, 160; Axelson, 1993, s. 14.

Det har föreslagits att den sörmländske Balle inte är densamme som den uppländske.²⁰⁰ Williams och Stille räknar dock med att det handlar om samma person.²⁰¹ Stille föreslår att hans fädernesgård varit Ullstämman i Litslena och att U 757 rör hans egen familj, men att han möjligen lärts upp av någon runristare i Södermanland.²⁰² Stilarna omfattar Fp och Pr1–Pr4, vilket liksom för Halvdan torde ge en lång verksamhetstid.

Om vi räknar med att den uppländske Balle är densamma som den sörmländske, har Balle varit verksam inom ett stort område (Figur 28). Det längsta fågelvägsavståndet är 73,2 km. Det största avståndet över det uppländska området med Ballestenar i Enköpingstrakten är 32 km. En runsten signerad Balle finner vi cirka 41 km sydväst om området på Selaön. Det är den signerade Sö 92, med vilken såväl Philippa som Fuglesang finner ornamentala likheter med U 722 i Löts kyrka.²⁰³

I nordvästlig riktning från det uppländska kärnområdet är det 13,5 km till U1161 i Altuna med den intressanta signaturen *Balli, Freysteinn, lið Hlífsteinn* (Balle, Frösten, Livstens följe). Stille menar att den bör tillskrivas Livsten²⁰⁴, varför den har markerats som osäker (vit). Som särskilt osäkra attribueringar har även markerats Sö 175, Sö 193, Sö 198 och Sö 207 i Södermanland samt U 34, U 732, U 755, U 781, U 835, U 1161 och U 1163 i Uppland. Även om de mest osäkra attribueringarna har markerats, kan vi inte vara helt säkra på att samtliga runstenar på kartan har gjorts av Balle. Om vi utesluter de osäkra stenarna ändras dock inte avstånden eller verksamhetsområdet nämnvärt. En resa till Aspö faller dock bort.

Som Stille har påpekat, finns de flesta Fp-stenarna i Södermanland.²⁰⁵ Med en så produktiv ristare som Balle, som också har haft lång verksamhetstid, kan det finnas anledning att dela upp runstenarna kronologiskt. Under sin livstid kan han exempelvis ha varit bosatt en period i Södermanland och i sina resor utgått därifrån, för att senare ha sin vistelseort i Uppland och i sitt resande utgått därifrån. Om vi utgår från de stilbestämda stenarna har han inte begett sig längre norrut än Tilllinge socken, men det finns flera runstenar som inte stilbestämts. U 813 bedömer jag som en Pr3-sten med ledning av en upprullad svans, U 808 som en Pr3–Pr4, U 833 som Pr3. U 832 och U 834 är enligt Stille delar av samma sten som U 833 och därmed är även de troligen Pr3. U 2 är försvunnen och avbildning saknas. U 757 har ingen del av ett rundjur som jag kan bedöma, men att döma av den intrikata flätningen förmodar jag

200. Axelson, 1993, s. 12–13 med vidare referenser till Philippa 1977, s. 26, 28, 42 och Williams, 1990, s. 158, not 6.

201. Williams, 1990, s. 158; Stille 1999, s. 201.

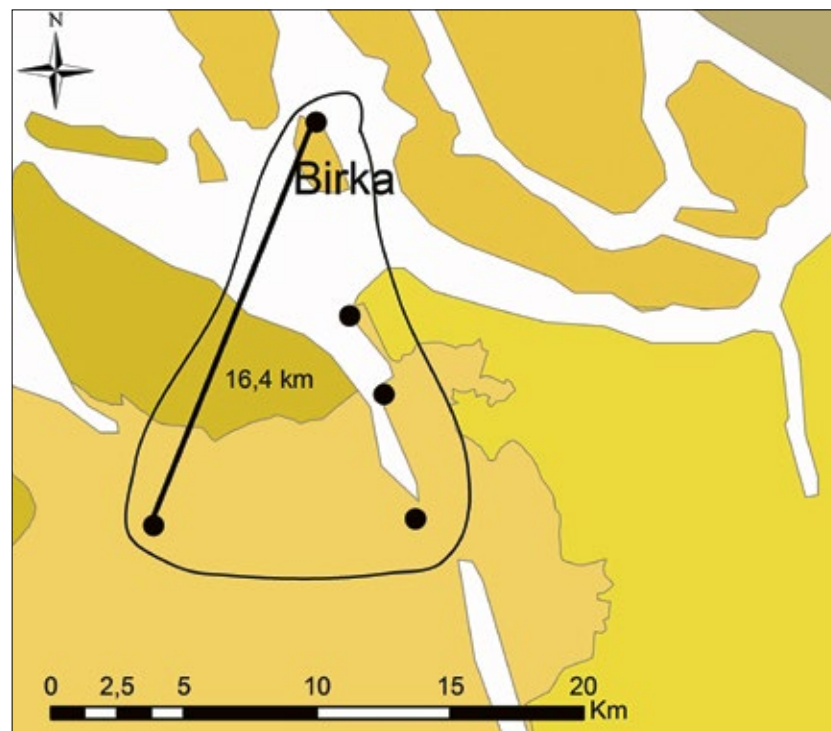
202. Stille, 1999, s. 201, 204.

203. Axelson, 1993, s. 12, med vidare referens till Philippa, 1977, s. 28, och Fuglesang, 1980, s. 58.

204. Stille, 1999, s. 208.

205. Stille, 1999, s. 201.

Figur 31. Räckvidd Östen.

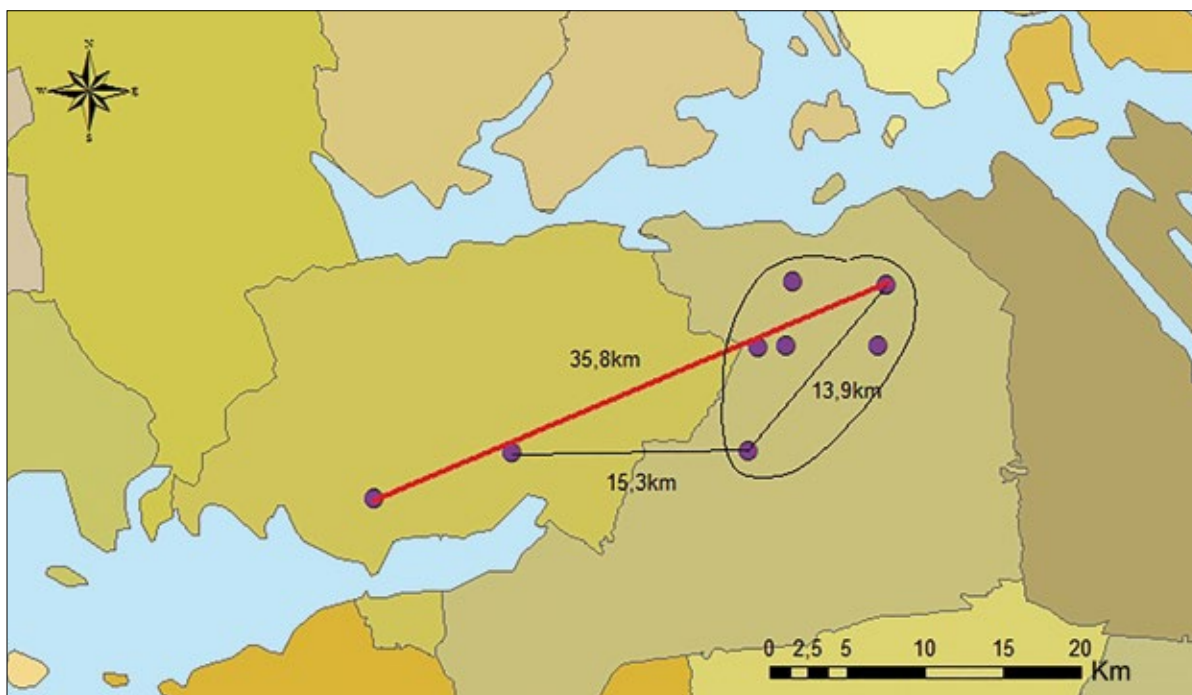
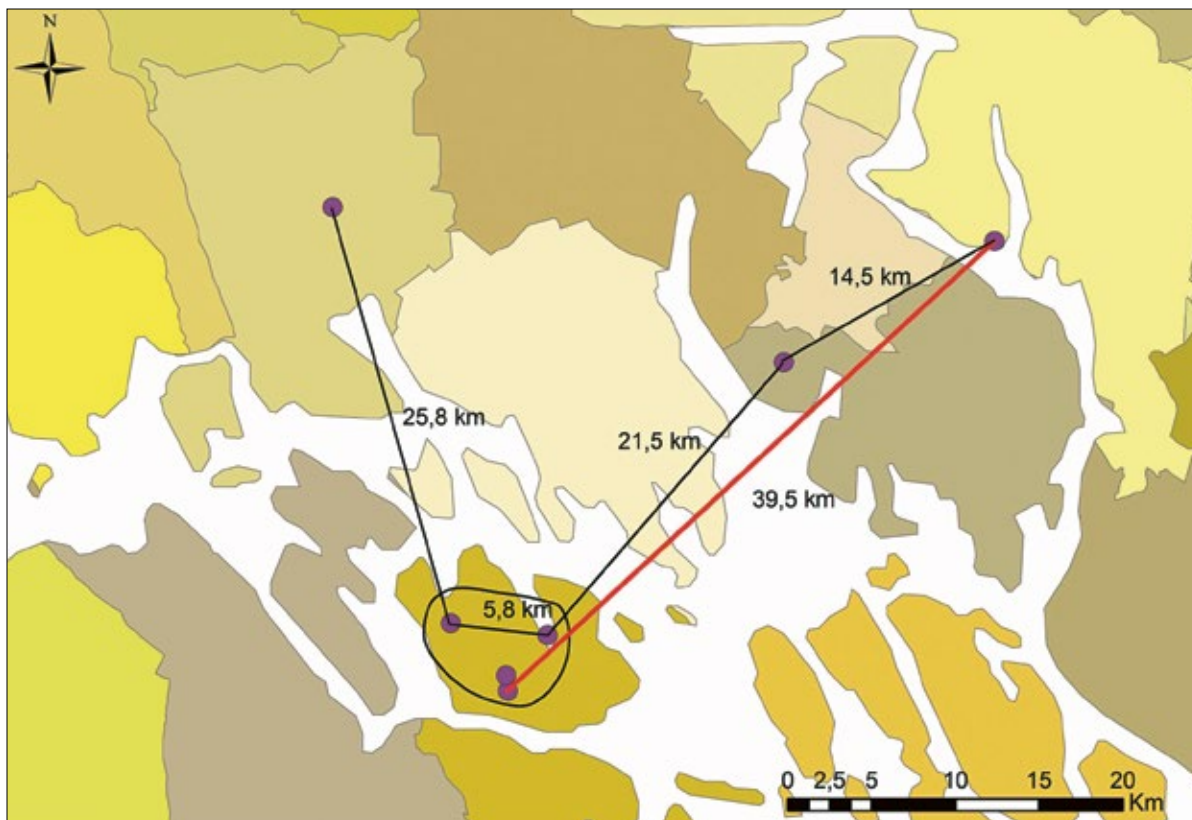
att även detta är en sen sten. De återstående obestämda, ofta fragment eller försvunna stenar, har markerats som osäkra (vit).

I kartan över Balles tidiga period ser vi Balles stenar i stilgrupperna Fp–Pr2 (Figur 29). Vi kan tänka oss att han haft sitt kärnområde på Selaön och därifrån gjort utfärder i alla väderstreck, bland annat till Mäläröarna. Vi kan utgå från att Balle åker en del båt. Det längsta avståndet är cirka 51,6 km.

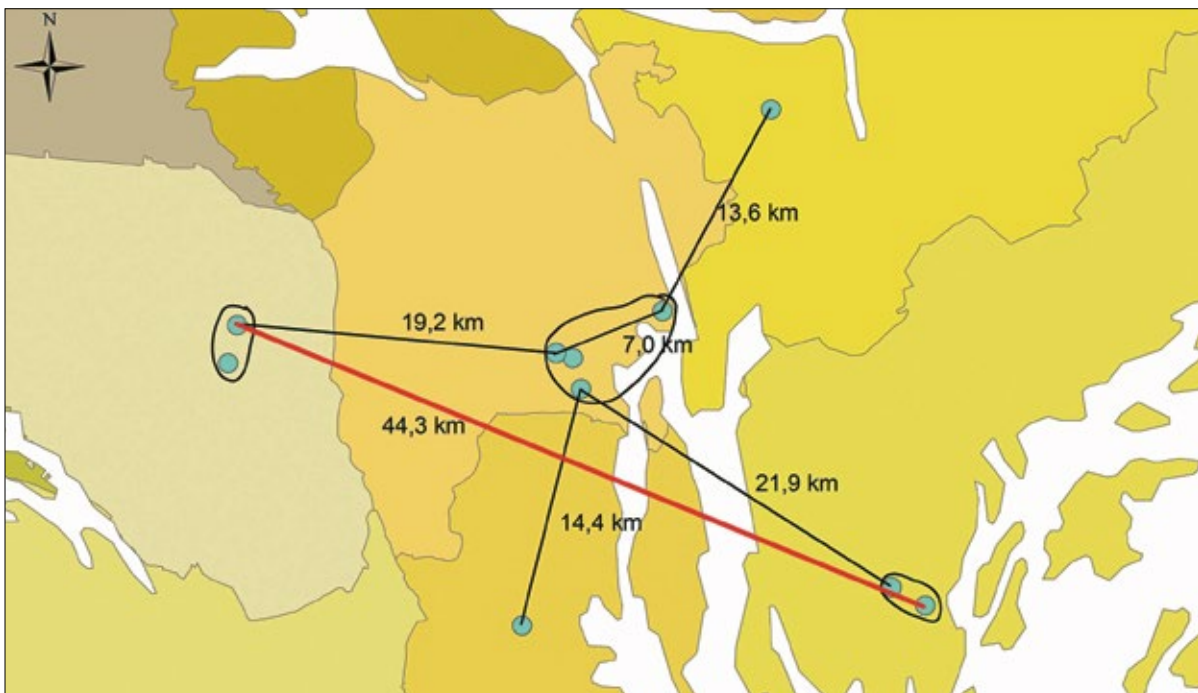
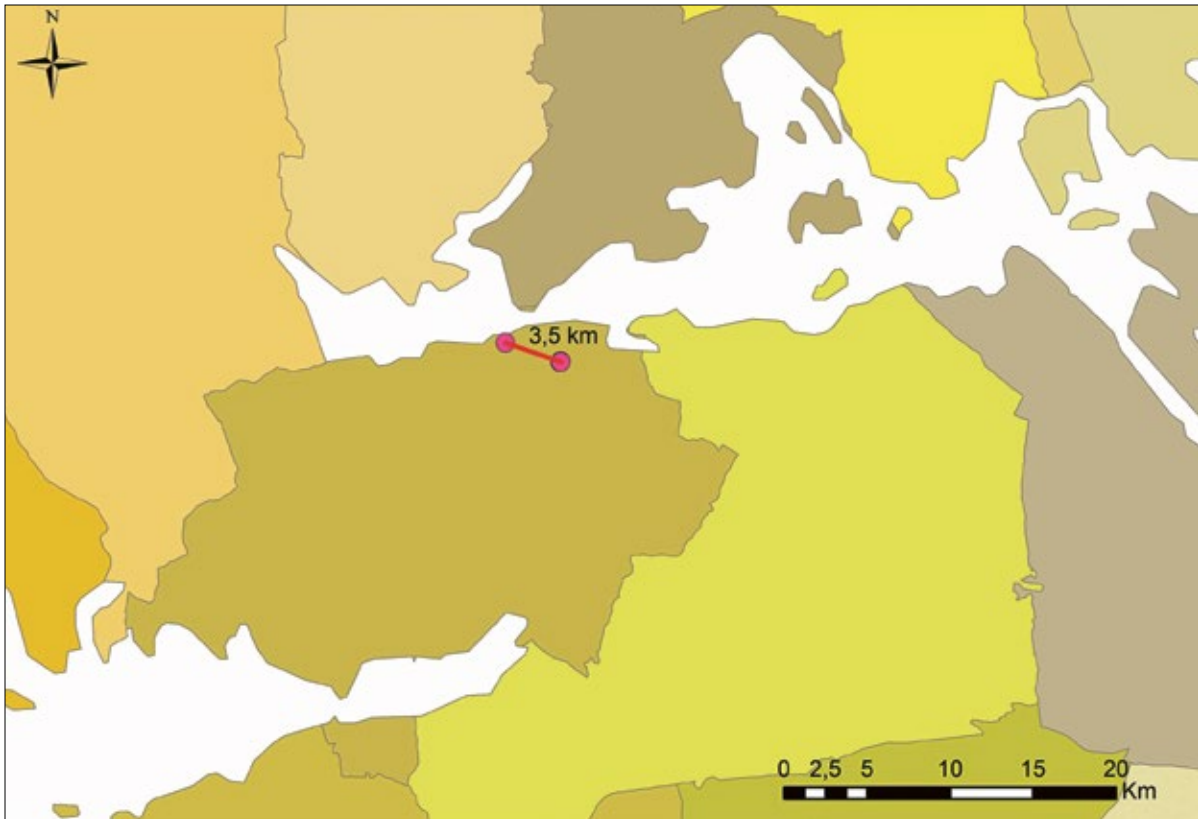
Ser vi till Balles stenar i stilgrupperna Pr3–Pr4, så finns även nu en grupp på Selaön, men lite längre söderut. Balles stenar reses nu till största delen i Trögds och Lagunda härad. Längsta avståndet mellan två Ballestenar i denna senare fas är 73,2 km (Figur 30).

Östen

Östen ligger bakom en liten sammanhållen grupp om sju ristningar varav de flesta tycks ha placerats längs med farleden från Mälaren ner mot Södertäljeviken, längs med inloppet från Södra Björköfjärden. Tre av runristningarna är ristade bredvid varandra på samma bergvägg vid Gamla Turingevägen. Här ingår även två nyfynd, dels ristningen vid Bornhuvud (Sö ATA₃₂₂₋₁₄₆₇₋₂₀₁₁ i SRD) och den nyligen sammanfogade runstenen från Björkö by på Birka, som består av fragmenten

Figur 32. Räckvidd Mervallaristaren.
 Figur 33. Räckvidd Stenvistagruppen.

Figur 34. Räckvidd Tumboristaren.

Figur 35. Räckvidd Järnagruppen.

U 6, U 7, U 8, U Fv1993;230 samt ett nyfynd som påträffades 2012.²⁰⁶ Hela stenen benämns nu U 6. I det här fallet tycks det sannolikt att det är Östen som har gjort alla ristningarna i gruppen. Östens stenar har ornamentik i stilgrupp Pr3–Pr4, troligen i övergången mellan de två stilgrupperna på 1070-talet.²⁰⁷ Möjligen har det funnits en åttonde sten av Östen, Sö 310, men den är endast känd genom en äldre avbildning.²⁰⁸

Längsta avståndet är 16,4 km (Figur 31). Då runstenarna är så väl samlade menar jag att Östens kärnområde sammanfaller med längsta avståndet mellan stenarna. Östen kan nämnas som kontrast till Balle och Amunde, som en lokal ristare med liten räckvidd.

Mervallaristaren

En ristare som har några monument i Södermanland och några i Uppland är den s.k. Mervallaristaren. Hit hör Sö 194, Sö 198, Sö 200, Sö 207, U 792, U 397 samt U 636.²⁰⁹ Stille menar att trots vissa likheter till Balle utgör Mervallaristaren en sammanhållen grupp som skiljer sig från denne.²¹⁰ Särskilt för de ristare som är aktiva på Selaön blir det påtagligt hur begränsat ett område med en runstenskoncentration kan vara. Här rör det sig om 5,8 km. Längsta fågelvägsavståndet är 39,5 km (Figur 32).

Stenkvistagruppen

Även Stenkvistagruppen är en ornamentikvariant, tydligast på Sö 111, som Wessén menade knöt samman ett antal runstenar.²¹¹ Sö 76, Sö 86, Sö 90, Sö 96, Sö 105, Sö 108, Sö 110, Sö 111 (Figur 33). Det längsta fågelvägsavståndet är cirka 35,8 km.

Tumboristaren

Till Tumboristaren räknar Wessén fyra runstenar, där ”den kring stenen lagda slingan utgår från den kluvna korsfoten”, det vill säga det rör sig om korsbandstenar (KB).²¹² De förenas även av hur inskriften är anbragt och av vissa runologiska drag. Det längsta avståndet mellan runstenarna är för Tumboristaren endast 3,5 km (Figur 34).

Järnagruppen

Järnagruppen är en grupp runstenar som sammanförs av Wessén på grund av likheter i kompositionen. Det är två slappt hängande ormkroppar upptill förbundna i en dubbelknut, mellan dem ett enkelristat kors

206. Källström, 2013a, 2013b.

207. Gräslund, 2002, s. 144; Andersson, Källström & Näversköld, 2016, s. 110.

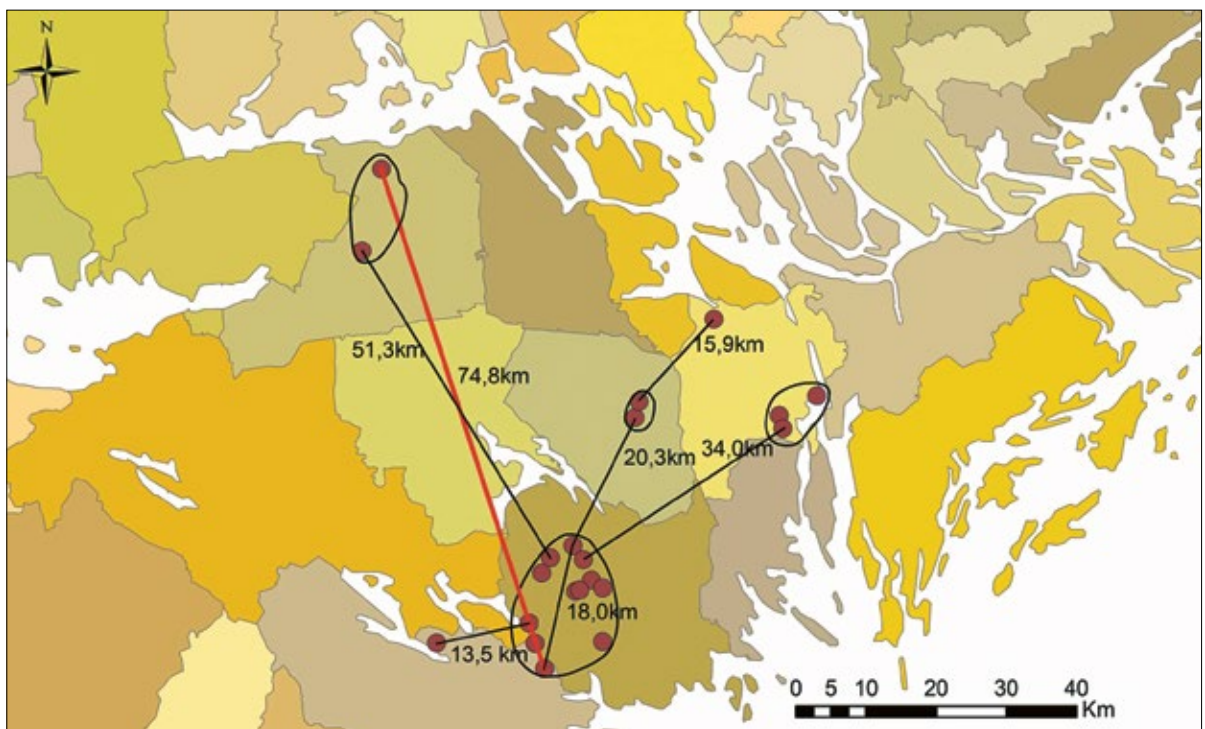
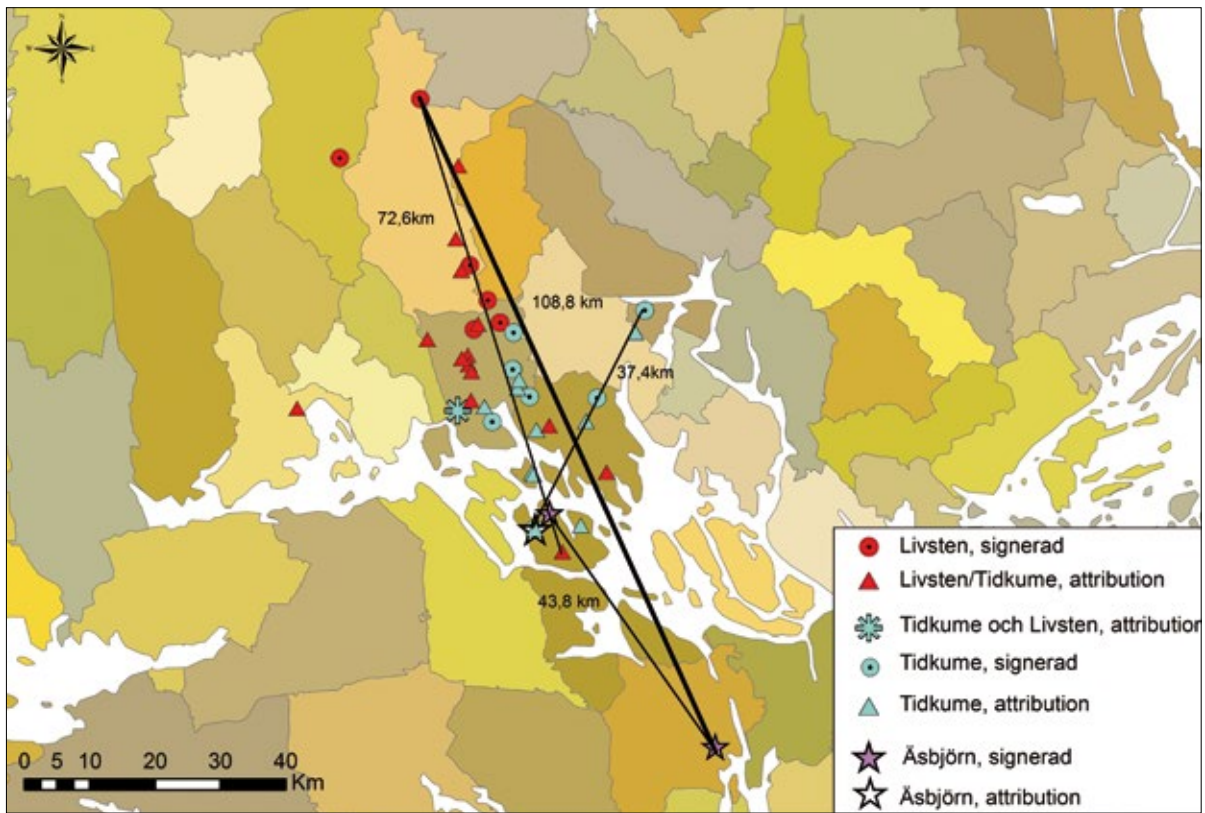
208. Andersson, Källström & Näversköld, 2016, s. 107.

209. Stille, 1999, s. 178, not 22.

210. Stille, 1999, s. 178.

211. SRI 3, s. XXXV.

212. SRI 3, s. XXXVI–XXXVII.

Figur 36. Räckvidd lärare–elevserie: Livsten, Tidkume, Åsbjörn.

Figur 37. Räckvidd Traenggruppen.

Ristare/Ristargrupp	Räckvidd						Kärnområdets storlek			
	Fågelvägs-avstånd Km	Färdsträcka Km	Dagsresor á 20 km	Dagsresor á 70 km	Avrundade dagsresor 20 km/dag1)	Avrundade dagsresor 70 km/dag2)	Fågelvägs-avstånd Km	Färdsträcka Km	Avrundade dagsresor 20 km/dag1)	Avrundade dagsresor 70 km/dag2)
Amunde	30	39	1,9	0,6	2	1	12	16	1	1
Halvdan	33	43	2,1	0,6	3	1	23	30	2	1
Östen	16	21	1,1	0,3	1	1	16	21	1	1
Tore	22	28	1,4	0,4	2	1	8	10	1	1
Balle	73	95	4,8	1,4	5	2	32	42	2	1
Livsten	73	94	4,7	1,3	5	2	25	33	2	1
Tidkume	37	49	2,4	0,7	3	1	22	29	2	1
Åsbjörn	44	57	2,8	0,8	3	1				
Rak 1	68	89	4,4	1,3	5	2				
Rak 2	74	96	4,8	1,4	5	2				
Medel	47	61	3,1	0,9	3,4	1,4	21	26	1	1
Järnagruppen	44	58	2,9	0,8	3	1	7	9	1	1
Tumboristaren	4	5	0,2	0,1	1	1	4	5	1	1
Mervallaristaren	40	51	2,6	0,7	3	1	6	8		
Stenkvistgruppen	36	47	2,3	0,7	3	1	14	18	1	1
Medel	31	40	2,0	0,6	2,5	1,0	8	10	1	1
Livsten-Tidkume-Åsbjörn	109	141	7,1	2,0	7	2				
Traengruppen	75	98	4,9	1,4	5	2	18	24	2	1
Medel	92	120	6,0	1,7	6	2	18	24	2	1
Balle Fp-Pr2	52	67	3,4	1,0	4	1				
Balle Pr3-Pr4	73	95	4,8	1,4	5	2				

¹⁾ Om avståndet överstiger uppskattningen för en dagsresa, antas en ny dag ha påbörjats. T.ex. 28 km med hastigheten 20km/dag = 2 dagsresor.

²⁾ Om avståndet överstiger uppskattningen för en dagsresa, antas en ny dag ha påbörjats. T.ex. 89 km med hastigheten 70km/dag = 2 dagsresor.

Figur 38. Resultat. Sammanställning av runristarnas räckvidd. Fågelvägsavstånden har mätts med en decimal, men avrundas i tabellen till närmaste heltal.

och nedanför detta en båt. På baksidan i flera fall ett kors.²¹³ Längsta avståndet mellan två runstenar inom Järngruppen är 44,3 km. Järngruppens huvudkoncentration är 7,0 km tvärs över, inom detta avstånd finns fyra av stenarna. Från kärnområdet har utfärder gjorts på 13,6–21,9 km (Figur 35).

Lärare–elev-serie Livsten–Tidkume–Åsbyörn

Lärare–elev-serien Livsten–Tidkume–Åsbyörn är ett exempel på hur en ristargrupp med eventuell generationsväxling rör sig över ett område. I det här fallet är den tätaste samverkan inom Selaön, här finns alla tre representerade (Figur 36). Wessén anser att serien tyder på att man vinnlagt sig om kontinuitet i runristandet.²¹⁴ Om vi jämför Livsten med Tidkume har deras områden legat bredvid varandra. Åsbyörn å sin sida har gjort en avstickare ner till Gersta, Ytterjärna socken. Längsta fågelvägsavståndet är för Livsten 72,6 km, Tidkume 37,4 km och för Åsbyörn 43,8 km. Det längsta fågelvägsavståndet som de täcker in tillsammans, om vi räknar in gruppens samtliga stenar, är 108,8 km. Tillsammans täcker de tre in ett fågelvägsavstånd om 108,8 km, motsvarande en färdsträcka om cirka 141 km, en hel veckas resande om de färdas makligt och gör ärenden på vägen eller två riktigt långa resdagar i maxhastighet enligt resonemanget ovan. Allt förutsatt gällande attribueringar.

Traengruppen

”Traen” är det ristarnamn som attribuerats flest runstenar i Södermanland, men namnet är en felläsning av Brate.²¹⁵ Attribueringarna bör granskas mycket källkritiskt. Det är knappast troligt att det rör sig om enbart en ristare. Andra indelningar har föreslagits av till exempel Lindqvist och Snædal.²¹⁶ Delvis sammanfaller Traengruppen med den av Wessén introducerade Järngruppen, som hålls ihop på ornamentala grunder.²¹⁷ Attribueringsdiskussionen angående Traen sammanfattats av Axelson.²¹⁸ ”Traen” diskuteras även av Marco Bianchi i samband med avvikande skrift, då det viktigaste gemensamma draget hos Brates Traenstenar är att alla, med undantag av Sö 47, har koordinatrunor. Bianchi medger att de stenar som Brate hänförde till Traen har vissa likheter, men inte tillräckliga för att de skall vara av samma ristare.²¹⁹

²¹³ SRI 3, s. XXIX–XXX.

²¹⁴ SRI 3, s. XXXII.

²¹⁵ Gustavson & Snædal Brink, 1981, s. 196–197; Axelson 1993, s. 74.

²¹⁶ Lindqvist, 1915; Gustavson & Snædal Brink, 1981, s. 196–197.

²¹⁷ SRI XXIX f.

²¹⁸ Axelson, 1993, s. 74–76.

²¹⁹ Bianchi, 2010, s. 153–155.

Frågan är vad det då är vi ser, eftersom det ändå finns vissa likheter. Vi kan inte se dem som en ristares produktion, inte ens som en skolbildning. Möjligen visar runstenarna på samband mellan platser där folket känner tillräckligt stor samhörighet för att vilja ha likartade runstenar med en särskild form av avvikande skrift. Innebörden av att använda avvikande skriftssystem diskuteras ingående av Bianchi. Som redan nämnts ovan kan avvikande skrift enligt Bianchi uppfattas som utmärkande för vad han kallar för "högambitionsstenar".²²⁰ Stenarna i Traengruppen omfattar stilarna Rak, Fp, Pr1 och Pr2 och hör till den första halvan av 1000-talet, cirka 985–1050.²²¹

Det längsta fågelvägsavståndet är cirka 74,8 km. Kärnområdet i Rönö är cirka 18,0 km stort. Därifrån sett finns det några satelliter som kanske kan betraktas som tillhörande andra hushåll som ingår i samma gemenskap, om den nu bygger på allians eller släktskap. Avstånden från Rönö till de två närmaste satelliterna är 13,5 km respektive 20,3 km. Cirka 34 km från Rönö finns en grupp om tre ristningar. Avstånden speglar dock inte resorna av en person, utan markerar möjligen endast utsträckningen av bruket av koordinatrunor i Södermanland (Figur 37, jmf. med Figur 9).

---

220. Bianchi, 2010, s. 160–161.

221. Gräslund, 1994, s. 126 och 2002, s. 143–144; Lager, 2002, s. 87.

Resultat och tolkning

Analysen av ristningsspåren på 16 runstenar inom stilgruppen Rak visar på sex olika ristningstekniker, vilka tolkas som verk av olika ristare. De två största grupperna kallas Rak 1 och Rak 2. Rak 1 och Rak 2 har jämförts med andra runristare och runstensgrupper för att belysa runristarnas räckvidd. De ristare och ristargrupper som undersökts har definierats på olika sätt: genom runologiska attribueringar, likheter i ornamentiken samt analys av ristningstekniken. Södermanland har som bekant även ett antal runstenar som tycks vara sin ristares enda verk, dessa behandlas inte här.

På kartorna mättes fågelvägsavstånden, men vi ska nu se närmare på vad dessa kan innebära i termer av färdsträckor och restid, samt jämföra ristarna och ristargrupperna med varandra.

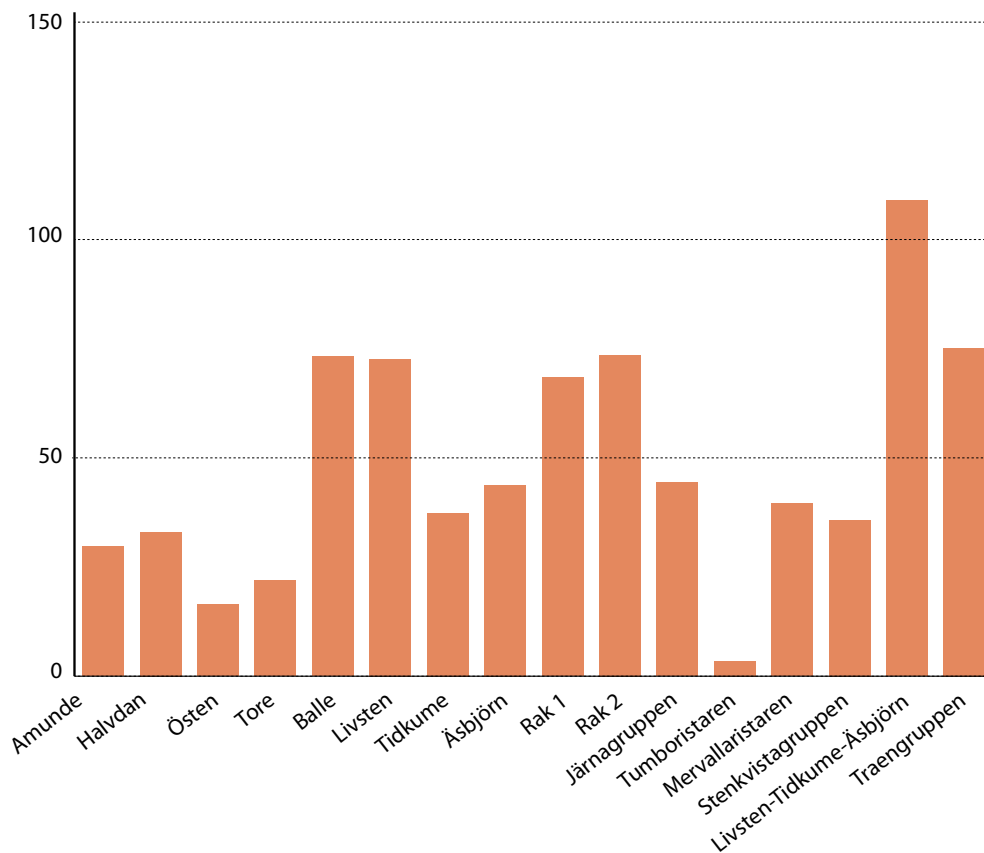
Räckvidden speglas av det längsta avståndet mellan två stenar i gruppen. Vi kan konstatera att av de tio runstensgrupper som kan tänkas representera enskilda ristares resor, håller sig sex inom en maximal färdsträcka på marken under 60 km (Figur 39b). En färdsträcka om cirka 60 km tycks utgöra en gräns för de flesta runristare (motsvarar fågelvägsavstånd cirka 46 km). Några går dock utöver detta. Fyra av de tio ligger en nivå högre upp, mellan 80 och 100 km. Ingen av ristarna har dock en längre schablonberäknad färdsträcka än 100 km mellan sina mest avlägsna stenar, motsvarande fem resdagar i måttligt tempo. Med ett högre tempo och en lång dagsetapp om 70 km kan de klara det med en övernattnig.

Medelvärde för de enskilda ristarna är 61 km motsvarande 3,1 respektive 0,9 dagsresor i låg eller hög reshastighet. Östen och Tore håller sig inom ett snävare område, 21–28 km i färdsträcka.

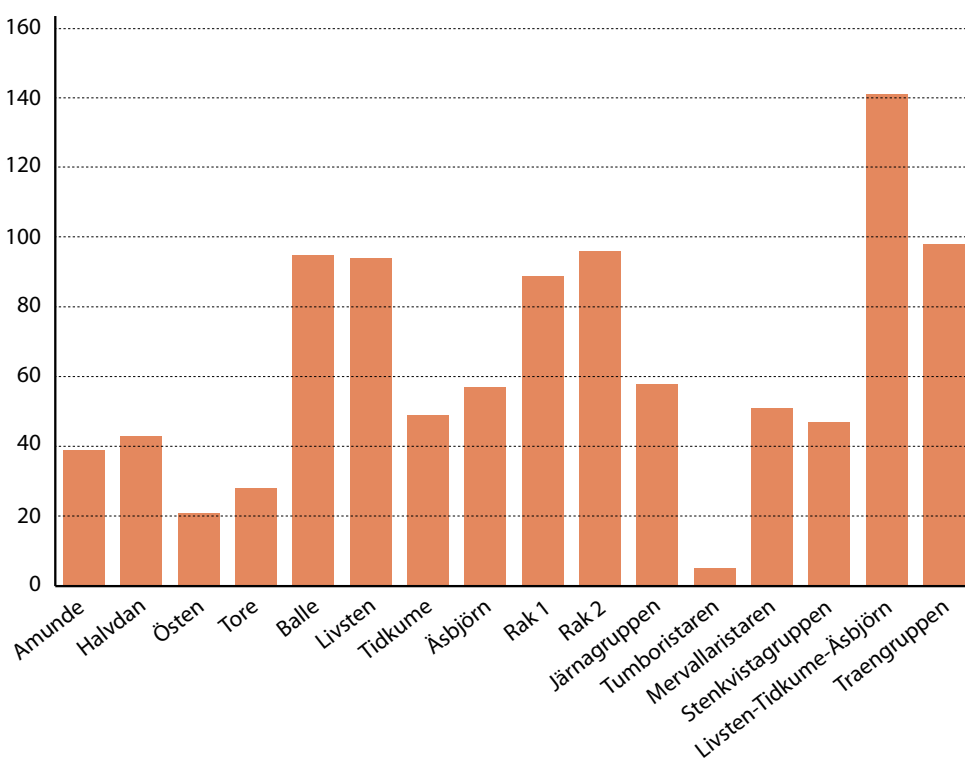
Det är betydelsefullt att påpeka att det inte är en flytande skala i avstånden, utan ristarna tycks bilda två olika kategorier. Det framgår bland annat av att histogrammet över spridningen har två toppar (Figur 40). Antingen håller man sig inom ett maxavstånd i färdsträcka om 60 km, eller så hör man till dem som reser upp till nästan 100 km. Därmed är det ett glapp. Den senare gruppen kan ha haft en annan attityd till resande och avstånd, grundad i annan status och erfarenhet.

Färdsträckorna visar att runristarna har kunnat verka över områden som kunnat ligga ett par dagsleder ifrån varandra. Översatt till tänkta dagsresor får vi dock olika bilder beroende på om vi tänker oss långa eller korta dagsetapper. Stenqvist Millde tänker sig en dagsetapp om cirka 20 km som färdsträcka, för att även kunna inrymma sociala kon-

Figur 39a. Räckvidd, fågelvägsavstånd, km

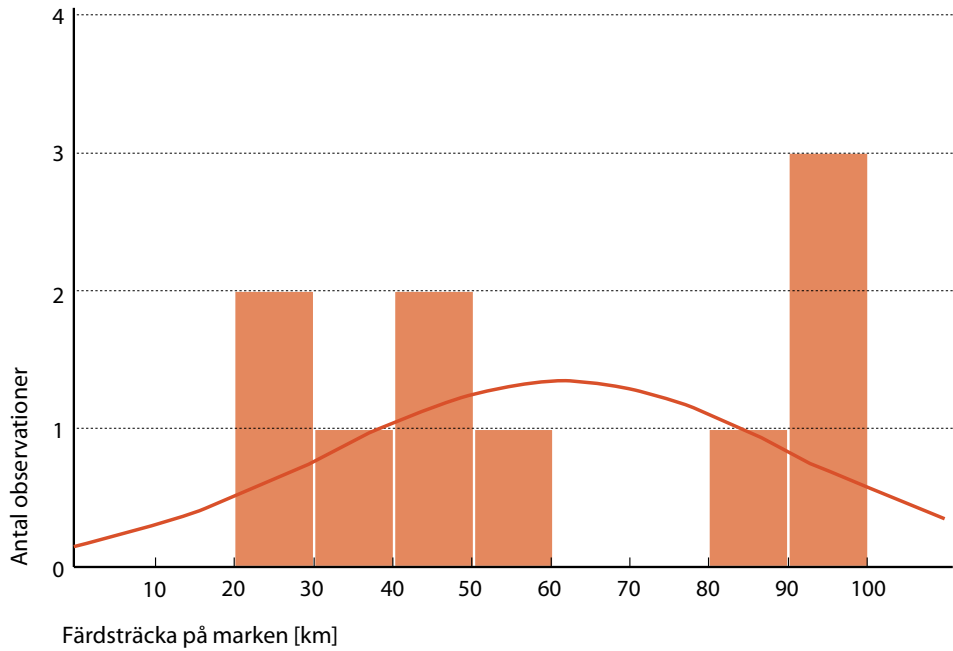

Figur 39b. Räckvidd, färdsträcka på marken, km

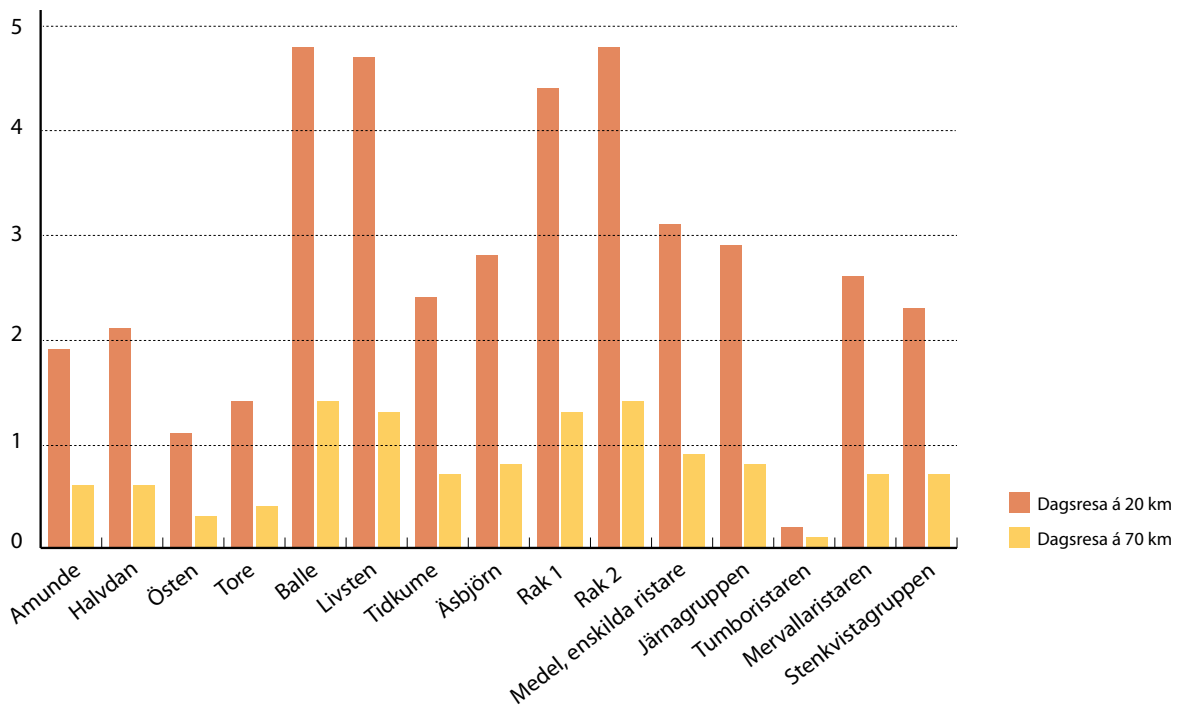

Figur 40. Histogram över runristarnas räckvidd. Grafen visar att ristarna är uppdelade i två kategorier. Räckvidd för ensamma ristare. Linje = förväntad normalfördelning

Figur 41. Runristarnas räckvidd uttryckt i dagsresor

takter och en arbetsuppgift eller liknande. Våra runristare Amunde, Halvdan och Östen skulle då nå mellan sina mest avlägsna runstenar på 1–2 dagar, medan Balle kan ha behövt ta 4–5 dagar för att färdas genom hela sitt verksamhetsområde.

Hur förhåller sig ristarna inom Rak-gruppen till de kända runristarna? Den längsta färdsträckan för Rak 1 och Rak 2 är cirka 89 km respektive cirka 96 km. Med Stenqvist Milldes beräkning, som innefattar ärenden och sociala kontakter, motsvarar det upp till 4–5 dagsresor, medan Retsös snabba resenär kan klara det inom två dagar – om han haft en ridhäst och färdas i hast. Det kan vi jämföra med Amunde, Halvdan och Östen som haft 1–3 dagsresor mellan de mest avlägsna runstenarna i moderat hastighet, medan detta för Balle kan ta upp till 4–5 dagar i anspråk. Med Retsös betydligt längre dagsresa om 70 km, som vi nog får betrakta som längsta möjliga, har alla utom Balle, Livsten, Rak 1 och Rak 2 kunnat ta sig mellan sina mest avlägset belägna runstenar på en dag. Rak 1 och Rak 2 är alltså i paritet med Balle och Livsten när det gäller räckvidden (Figur 41).

Balles produktion är så stor och hans verksamhetstid så lång att den kan delas upp på två faser, Fp–Pr2 respektive Pr3–Pr4. Han tycks ha företagit sig resor om flera dagar i båda faserna, men möjligen ännu något längre i den senare. Balle håller sig i den tidiga fasen (Fp–Pr2-stenar) nära 60 kilometers-gränsen (67 km) medan han i den senare fasen (Pr3–Pr4) färdas ytterligare något längre, 95 km (Figur 38). Det kan man möjligen tolka som att han i senare delen av sin verksamhet uppnått en högre status och/eller att fler medhjälpare är inblandade.

Runstensgrupperna Mervallaristaren, Tumboristaren, Järngruppen och Stenkvistgruppen har redovisats för sig. Jag betraktar det som mer osäkert att dessa representerar enskilda ristare och har därför valt att redovisa dem separat. Medelvärdet för längsta färdsträckan är lägre för dessa som grupp än för de namngivna ristarna. Vi kan konstatera att de alla håller sig till nivån under 60 km i färdsträcka. Två grupper där vi kan vara säkra på att flera runristare är inblandade har undersökts. Livsten, Tidkume och Äsbyörn täcker tillsammans in en färdsträcka om 141 km, minst två dagars resande även om de färdas i hast. Det långa avståndet beror mycket på Äsbyörns runsten i Gersta i Ytterjärna.

I Traengruppen handlar resorna inte alls om en och samme ristare utan om likheter av andra orsaker. Traengruppen sammanbinds endast av vaga likheter och den överlappar med flera andra runstensgrupper. Vad den representerar är svårt att säga. De ligger alla inom maxavståndet 98 km på färdsträckan, motsvarande ett längsta fågelvägsavstånd på 75 km. Kanske kan det uppfattas som ett grovt mått på över hur stort område en viss idé kan sträcka sig, eller över hur stort område runristarna påverkar varandra.

Utifrån spridningskartorna framträder koncentrationer av runstenar som skulle kunna tolkas som ristarens *kärnområde*. Att bedöma storleken på dessa koncentrationer eller kärnområden är dock ytterst subjektivt, det är svårt att avgöra vilka runstenar som skall ingå. Vi kan endast göra en grov uppskattning att runristarna Tore, Östen och Amunde har merparten av sina stenar inom ett område som är 8–16 km stort fågelvägsdistansen, medan Halvdan, Livsten och Tidkume hamnar inom intervallet 22–25 km fågelvägsavståndet. Kärnområdet kan högst sannolikt korsas på det största avståndet på en eller max två dagar för alla ristarna. Vad gäller Halvdan är det svårt att avgöra om det är en gles gruppering eller flera små klustrar. Dessa kärnområden bör med lätthet ha kunnat traverseras på en till två dagar. Om vi tänker oss Retsös längre dagsresor har samtliga runristare i undersökningen ett kärnområde som kan genomkorsas inom en dag.

Från kärnområdet har resor gjorts till andra grupper eller till ensamliggande satelliter. Mellan dessa grupper eller satelliter har ytterligare resor gjorts. Östen antas inte ha lämnat sitt kärnområde alls, hans produktion är begränsad till ett område som sträcker sig 16,4 km fågelvägsavstånd tvärs över. Om vi ser till färdsträckor till andra lokaler, har de för flertalet ristare ofta varit ganska kort. Det har inte varit längre än en dagsetapp i taget till nästa runmonument av samma ristare. Balle däremot kan ha företagit sig resor på upp till 3–4 dagsresor från sitt kärnområde för att rista ett runmonument.

Från Rönö har ristaren Rak 1 rest cirka 58 km fågelvägen för att rista runstenen i Julita Sö Fv 1973;189, motsvarande 3 dagsresor. Från Rönö har ristaren Rak 2 kunnat göra resor till Bjuddby 30,6 km och Igelsta/Nolinge 42,5 km, motsvarande 2 respektive 2–3 dagsresor.

Kärnområdet är sällan större än att ristaren kan nå sina runstenar på en eller två dagar, medelvärde är cirka 21 km tvärs över fågelvägen. De mest avlägsna stenarna kan nås på två till tre dagar. Om det är av vikt kan en ristare som färdas i hast (till häst) nå dem på en dag. Kanske återspeglar detta också något av storleken på det område inom vilket en runstensresande familj har inflytande.

Diskussion

Runristare, resor och räckvidd

En slutsats av undersökningen är att runristarnas mobilitet är jämförbar med den räckvidd som kommit fram i tidigare undersökningar av lågteknologiska samhällen under medeltid och tidig modern tid. Runristarnas resor är intressanta i förhållande till Harrisons slutsats, från ett helt annat sammanhang, att en medeltida bonde behövt resa 50–100 km fågelvägen för att komma ut i det okända.²²² Det kan jämföras med runristarnas räckvidd i den här undersökningen. 10 av 14 undersökta ristare har hållit sig under 50 km, några få har överskridit 50 km men ligger inom intervallet 50–100 km (Figur 39a). Den enda monumentgruppen som överstiger 100 kilometers-gränsen är lärare-elev-serien Livsten–Tidkume–Åsbyörn, som tillsammans täcker in ett större område. Det visar hur gemensamma drag kan spridas över ett stort område när flera ristare är inblandade. Tillsammans binder de samman olika bygder.

Om vi ser till runristarnas räckvidd uppskattat i antal dagsresor (Figur 38 och Figur 41), skulle man möjligen kunna dra slutsatsen att alla runristarna med måttligt tempo kan nå mellan sina mest avlägsna runstenar inom fem resdagar (fyra övernattningar), de flesta kan nå dem inom tre resdagar. Kan vi översätta detta till att gälla förbindelser mellan olika hushåll? Det intressanta då är kanske att se till maxhastigheten. Med Restös mått skulle en resenär som har mycket bråttom i de flesta fall kunna nå de mest avlägsna lokalerna på en dag, medan några skulle behöva övernatta en gång. Skulle detta kunna vara ett mått på över hur stora områden en allians mellan två hushåll, släkter eller familjer effektivt kan hållas ihop? Är det en förutsättning för en lyckad allians på den här sociala nivån (runstensresare) att man kan meddela sig till varandra inom ett eller som mest två dygn?

Harrison har i sin studie om svenska högmedeltida förhållanden kommit fram till att det längsta avståndet (fågelvägsavståndet), för att i egenskap av vittne eller intressent underteckna ett dokument, i medeltal låg kring 20–25 km.²²³ Motsvarande medelvärde (det vill säga fågelvägsavståndet) för att göra en runinskrift i ett monument för de tio ristarna Amunde, Halvdan, Östen, Tore, Balle, Livsten, Tidkume, Åsbyörn samt Rak 1 och Rak 2 är cirka 47 km. Om vi separerar ut den

²²² Harrison, 1996, s. 220.

²²³ Harrison, 1996, s. 213.

äldsta fasen med oornerade stenar är medelvärdet för Rak 1 och Rak 2 71 km, för de övriga 41 km. En av flera skillnader mot de medeltida diplomerna är att i dessa var flera olika personer involverade, men när vi ser på runristarna söker vi isolera observationen till en persons resor. Om vi ändå tillåter oss en jämförelse, skulle minimimåttet på runristarnas mikrokosmos vara en aning större än under högmedeltiden med Harrisons tolkningsmodell. Möjligen skulle det också vara större under den äldsta fasen (Rak) än senare under 1000-talet. Runristarna, särskilt under den äldsta fasen, är med andra ord beredda att resa längre för att göra en runstensinskrift än vad vittnen och intressenter är benägna att göra för att bevittna diplom under 1300-talet.

När vi jämför de uppgifter som anförs av Retsö och Stenqvist Millde med runristarnas resor, måste vi fråga oss om de är mest jämförbara med högreståndsbefolkning eller bondebefolkning. En annan fråga är om förhållandena för resande är jämförbara mellan exempelvis 1000-talet och 1400-talet eller om de i någon aspekt väsentligen har förändrats. Den gemensamma nämnaren är de lågteknologiska förutsättningarna för resandet, det vill säga att gå till fots, rida, åka vagn eller släde och att bitvis åka båt.

Ovan nämndes kyrkoresor under 1600-talet. Dessa har företagits i ett annat slags samhälle än 1000-talets. Under 1600-talet kan kyrkan och staten i högre grad förmodas gripa in i människors vardag genom regler och förordningar. Likväl kan kyrkor även under 1000-talet ha varit ett resmål. Det har funnits runmonument vid kyrkor i form av tidigkristna gravmonument och kyrkogårdsmonument. I exempelvis Uppland har det funnits kyrkogårdsmonument i form av sandstensrunstenar.²²⁴ Vi kan också ha i åtanke de runinskrifter där det omtalas att den avlidne begravts på en kyrkogård längre bort, såsom Bogesundstenen utanför Vaxholm, som omtalar gravläggning på Ekerö (U 170).²²⁵ Det har också sedan gammalt diskuterats om runristarna själva har haft en särskild relation till kyrkan.²²⁶ Men det kanske mest relevanta i detta sammanhang är att kyrkotursöverenskommelsen från 1655 visar vad som ansågs vara rimliga resor: de som bodde inom en mil från kyrkan förväntades komma varje vecka, medan de som bodde längre bort hade tillåtelse att komma mer sällan. En resa om två mil tur och retur ansågs rimligt för ett kyrkobesök.²²⁷ Arbetsresor kan exemplifieras med hur långt en runristare reser för att göra en runinskrift.

När det gäller resor för rättshandlingar kan vi erinra oss att också runstenar av vissa forskare har uppfattats som rättsliga dokument, en

224. Hagenfeldt & Palm, 1996.

225. Källström, 2013c; McLeod, 2014.

226. Palme, 1959; Zachrisson, 1998.

227. Stenqvist, 2007, s. 178, med vidare referens.

form av indirekta lagfarter, där arvsgången vid ett dödsfall eller där någon inte återkommer från en långresa, omsorgsfullt redovisas.²²⁸ Runstenar kan i den bemärkelsen i någon mån kanske vara jämförbara med diplom. Runristaren som gör denna runinskrift kan då uppfattas som en person som upprättar en rättshandling, och resorna denne gör som en 1000-talets motsvarighet till de resor som finns belagda genom medeltidens diplomatier. I en av Stenqvist Milldes studier, som rör 75 resor under åren 1406–1525, har människorna rest i medeltal 69 km tur och retur för att genomföra ekonomiska transaktioner eller agera vittnen på tinget, motsvarande en resa på cirka tre och en halv dagar.²²⁹ Hur många dagar som en person har ägnat åt en resa för att bevittna en rättshandling kanske även kan jämföras med att resa till tinget under 1000-talet.

Över tiden sker förändringar i resandet. I Stenqvist Milldes fall jämförs två perioder under senmedeltiden, 1405–1464 respektive 1465–1525, i ett undersökningsområde i Hälsingland. Medianvärdet för resorna och därmed den ekonomiska räckvidden blir kortare.²³⁰ Ett liknande angreppssätt kan möjligen tillämpas på runstenar, om man jämför några ristare under en tidig och en sen fas. Som nämnts ovan är medelvärdet på räckvidden för Rak 1 och Rak 2 i det äldsta skedet 71 km, medan det för de övriga runristarna är 41 km. Runristarnas resande verkar förändras från tidigt till sent 1000-tal. En besläktad undersökning har gjorts i Västergötland, där ristningstekniken jämfördes på traditionella runstenar respektive tidigkristna gravmonument (eskilstunakistor). Resultatet kunde tolkas som att runstenarnas ristare hade kontakter med varandra över hela undersökningsområdet, medan ristarna av de tidigkristna gravmonumenten verkade strikt lokalt och utvecklade egna ristningstekniker.²³¹

Den tidigare forskningen om mobilitet har som synes många beröringspunkter med runforskningen. Ovanstående kan sammanfattas med att den tid en resa tar i anspråk påverkas av många skilda faktorer, som terrängförhållanden, färdssätt, syfte och ekonomiska förutsättningar. Det enda vi egentligen kan räkna ut är det mest basala, nämligen fågelvägsdistansen mellan runstenarna. Det är onekligen ett starkt förenklat mått på resvägen, men det ger åtminstone en möjlighet att vara konsekvent.

228. Sawyer, 1991.

229. Stenqvist, 2007, s. 183.

230. Stenqvist, 2007, s. 179.

231. Kitzler Åhfeldt, 2011, s. 171.

Runristarens räckvidd och hushållets nätverk

En svår fråga är om räckvidden för ristarna är densamma som för hushållet som helhet. Runristarnas verksamhet kan ses som knutna till en släkt och beroende av dennes allianser. Det är tänkbart att runristaren reser med andra medlemmar av släktgruppen eller hushållet och ristat monument där de har goda förbindelser. Resorna följer därmed det sociala nätverket. Dessa nätverk kan antingen ändras snabbt och bölja fram och tillbaka, men de kan också vara trögörliga och stabila under lång tid. Personer med nyckelfunktioner eller speciella kunskaper kan behöva göra längre resor. Om en runristare har gjort längre resor kan det också tyda på att denne är knuten till en släkt som har större inflytande. Som nämndes ovan baseras uppgifter om längre resor på reseberättelser av högreståndspersoner. Vi kan ställa oss frågan vad runristaren är i det sammanhanget, och om han färdas med ett motsvarande högreståndssällskap eller på samma villkor som bönderna.

Ett alternativ är att runristaren är begränsad till ett visst geografiskt område, medan andra i slakten eller hushållet har möjlighet eller tillåtelse att göra längre resor. Det finns en koppling mellan aktionsradien och vilken funktion man har i sin grupp eller hushåll. Men runristarnas aktionsradie varierar från små områden på några kilometer till avstånd som sträcker sig över en stor del av Uppland. Speglar detta aktionsradien av en släkt eller har dessa ristare som individer en större räckvidd, av särskilda skäl? Vissa ristare har gjort verkliga långresor, här kan vi kanske inte tala om släktens direkta inflytande. En eventuellt västgötsk runristare har varit på Berezanj, en ö i Svarta havet vid floden Dnepr mynning. Ljung menar att inskriftens Grane kan ha hört till samma släktkrets som dem vi känner från runinskrifterna i Häggesled.²³² En uppländsk runristare tycks ha varit i Simrishamn. I Bysans har en ristare från Uppland eller Gotland gjort en runristning på Pireuslejonet.²³³ Det finns även en gammal diskussion om eventuellt svealändskt inflytande på runstenar i Hedeby²³⁴ och på Bornholm²³⁵.

Det kan naturligtvis också vara så att runristarens *monument* är begränsade till ett visst område, medan runristaren själv kan resa längre bort i andra ärenden. Detta geografiska område kan ha bestämts av förslagsvis familjens inflytande, territoriella gränser eller en tidig kyrklig struktur – om en sådan finns. Vi kan alltså inte utan vidare anta att hushållets inflytande eller intressesfär inskränker sig till de avstånd som exempelvis Amunde och Halvdan har färdats mellan sina runstenar.

232. Ljung, 2016, s. 209.

233. Snaedal, 2014, s. 33–35.

234. *Danmarks Runeindskrifter*, 1942, s. 16; Laur, 2001, 2009. För kritik se Barnes, 2001, s. 107 och Lerche Nielsen, 2001, s. 144–145.

235. *Moltke*, 1976, s. 269; Imer 2007, s. 32.

Det skulle vara intressant att se hur runristarnas räckvidd förhåller sig till andra familjemedlemmars, om de har högre grad av mobilitet eller om det finns restriktioner. Källström har genom att studera ristarsignaturer skilt på några kategorier av ristare efter deras relation till uppdragsgivaren. Av inskrifterna att döma är det vanligast att ristaren ingick i den familjekrets som lät resa runstenen eller den avlidnes familjekrets. Mindre vanligt, men förekommande, är att ristaren är en underställd. Exempel finns på att ristaren själv har varit utlandsfarare och tillhört de jordägande bönderna²³⁶, varför ristaren kan vara en god representant för familjens räckvidd. Här antas ju så att säga att ristaren är sina runstenar, det är bara räckvidden för runristande som diskuteras. Men även en lokal ristare kan ha haft andra ärenden för sina resor och besökt platser utan att göra en runsten där.

Vi såg ovan att efter en resa om 50 till 100 km fågelvägen kan en bonde under medeltiden ha börjat komma ut i okända områden.²³⁷ I en uppsats från Uppsala universitet har visats att samma ristare kunde utföra olika ornamentik för att anpassa sig till en släkts preferenser, det vill säga slakten bestämde hur stenen skulle se ut och uttryckte därmed sitt samband med andra familjer/områden längre bort.²³⁸ Runristarna Amunde, Halvdan och Östen håller sig väl inom begränsade områden. Däremot har Balle och de två runristarna i den äldsta fasen färdats längre än så. Är det en antydning om att de inte heller var vanliga bönder? Ansågs deras kunskaper så viktiga att det också motiverade deras längre resor? Balle var ju uppenbarligen efterfrågad, av de talrika monumenten att döma. Chris Callow visar i en studie om isländska förhållanden på nätverk av allianser hos de rikare bönderna, *þingmenn* som är allierade till sina *goðar*. Nätverken sträckte sig normalt 50–60 km, ibland kunde de söka stöd hundratals km bort i en form av politisk gemenskap.²³⁹ Med reservation för att Island är en annan del av den fornnordiska världen än Södermanland, är det intressant att avstånden som här rör allianser tycks vara jämförbara med de avstånd som tillryggaläggs av runristarna. De områden som diskuterats här och som hålls samman av antingen ristattribueringar eller likartad ristningsteknik mäter fågelvägen cirka 16–74 km i sin största utsträckning. Inom dessa områden finns mindre grupper och klungor av runstenar. I vissa fall står några på relativt korta avstånd, men mellan grupperna är avståndet cirka 12–20 km. Vi kan fråga oss vad dessa avstånd representerar. Olika familjer i samma område kan naturligtvis resa olika slags runstenar, men likväl vara förbundna med varandra. Här kan också vara skillnad mellan den

236. Källström, 2007, s. 289, 303.

237. Harrison, 1996, s. 220; Retsö, 2007, s. 43.

238. Hansson, 1993; Sundquist, 1996.

239. Callow, 2006.

som gör ornamentiken, den som gör runinskriften (och är skrivkunnig) och de tillfälliga medhjälpare som kan finnas till hands lokalt. Om ristaren reser långväga tänker jag mig att dennes egen person är viktig för uppdraget, på grund av en ovanlig kompetens, betydelsefull i hushållet eller att det är viktigt att det är just familjens egen runristare. Om ristaren har en stark koppling till ett visst hushåll är dennes resor talande för familjens räckvidd i det geografiska rummet.

Sammanfattning

I studien diskuteras runristarnas resor utifrån tidigare arbeten om mobilitet i lågteknologiska samhällen utförda inom historia²⁴⁰, ekonomisk historia²⁴¹ och arkeologi²⁴². Runristarnas mobilitet antas vara kopplad till dennes status inom hushållet. Först görs därför en orienterande översikt av hur ett hushåll kan definieras och olika syn på dess nätverk och sociala kontakter, samt betydelsen av släktskap och allianser. Därefter presenteras undersökningsområdet, Södermanland, utifrån tidigare arkeologiska studier samt de runstensområden och runstenscentra som urskiljs runologiskt och genom stilgrupper.

Några runristares verksamhetsområden som är kända genom signaturer och attribueringar kartläggs geografiskt och karakteriseras med hjälp av resorna mellan monumenten. Runristarna är Amunde, Halvdan, Östen, Tore, Balle, Livsten, Tidkume och Äsbjörn. Till dessa kommer runstensgrupperna Järngruppen, Tumboristaren, Mervallaristaren, Stenkvistgruppen samt Traengruppen. Traengruppen är ett specialfall, eftersom det där endast finns vaga likheter sinsemellan och den inte avspeglar en enskild runristare.

Avstånden som används är det längsta avståndet mellan två monument av samma ristare, det största avståndet inom ristarens kärnområde samt avstånden från kärnområdet till andra lokaler med monument av samma runristare. Samma sak görs med två runristare inom den äldsta fasen (oornerade stenar) Rak 1 och Rak 2, som har identifierats genom analys av ristningstekniken med hjälp av 3D-skanning och statistisk dataanalys. Slutsatsen från analys av ristningsspåren på 16 stenar inom stilgruppen Rak är att sex olika ristningstekniker kan urskiljas, med reservation för metodologiska svårigheter i att bedöma likhet samt på grund av varierande vittringsgrad. Det kan tolkas som att sex olika ristare varit delaktiga i dessa 16 runstenar från det senvikingatida runstensresandets äldsta skede.

Fågelvägsavstånden har mätts i spridningskartor och räknats om till färdsträckor genom att multipliceras med schablonfaktorn 1,3. De schablonberäknade färdsträckorna har i sin tur räknats om till dagsresor. Uppskattningen av dagsresor utgår från två olika mått, efter respektive

240. Harrison, 1996.

241. Retsö, 2007.

242. Stenqvist, 2007.

förslag av Stenqvist Millde och Retsö.²⁴³ Det antas att en dagsresa kan vara 20 km inklusive ärenden och sociala kontakter²⁴⁴, eller max 70 km, i hög hastighet och till häst.²⁴⁵ Det längsta avståndet mellan en enskild runristares runstenar varierar mellan 2–5 dagsresor, om vi antar en dagsresa om 20 km. Det tycks som om runristarnas resor kan vara längre i den äldsta fasen. Rak-ristarnas resor är jämförbara med de resor som görs av Balle och Livsten.

En näraliggande slutsats är att runristare som gjorde längre resor troligen också hade högre status, var mer efterfrågade och med fördel inkluderades i sällskapet vid besök hos familjens allianser. Eftersom få ristare hade möjlighet att rista runstenar längre bort än cirka 100 km, den maximala färdsträckan för en runristare i den här undersökningen, kan detta också ha varit gränsen för utsträckningen av familjens nätverk – åtminstone av den art som motiverade resandet av runmonument. Längre bort än så har relationerna inte varit av detta slag. Det utesluter inte att andra slags relationer har funnits. De tidiga runristarna, de som står bakom de oornerade stenarna, reste längre än ristare gjorde senare under 1000-talet. En tänkbar orsak är att det var ont om ristare och man ansträngde sig för att hålla ihop den kristna gemenskapen. Eftersom ristarna knappast kan ha varit helt oberoende och hade behov av viss säkerhet under resorna, kan resornas utsträckning indikera hur långt bort det fanns vänner och släktingar. Studien visar också att ristarnas lokala mobilitet är jämförbar med en självägande bondes under medeltid och tidig modern tid. Det kan vara en antydning om att de också har jämförbar status. Runstenar som rests utanför en ristares kärnområde bör ha rests av särskilda orsaker. Vissa ristare gjorde aldrig några runstenar utanför ett begränsat kärnområde. En sådan är Östen, som håller sig inom ett litet område, men vars stenar ändå inte tyder på att han skulle ha varit mindre skicklig än någon annan – tvärtom. Om skicklighet och efterfrågan hade varit avgörande borde han ha haft många tillfällen till resor. Hans mobilitet kan ha varit begränsad av någon annan orsak, exempelvis av den typ av relationer som familjen han tillhörde var involverad i. Balles räckvidd är å andra sidan desto större. För Balle själv kan det ha betytt att han var mer bekant med olika delar av regionen än många andra, träffade mer folk och hade mer att berätta när han kom hem. Det kan ha gjort honom användbar som diplomatisk resurs för sitt hushåll, någon som det lönade sig att ta med vid förhandlingar. Runmonumenten tyder på ett behov av att bibehålla stabilitet och varaktighet i relationer och allianser. Runristarna bidrog därmed till att konkretisera och bekräfta vänskap mellan familjer och hushåll.

243. Stenqvist, 2007; Retsö, 2007.

244. Stenqvist, 2007.

245. Retsö, 2007.

Tack

Tack till Helen Simonsson för outhärlig hjälp under fältarbetet, till Anne-Sofie Gräslund och Cecilia Ljung för kommentarer på manuset och till Ylva Stenqvist Millde för diskussion om mobilitetsforskning. Tack även till Maria Rossipal för korrekturläsning och redigeringsarbete och till Helena Duveborg för layout.

Referenser

- Aldenderfer, M. S. & Blashfield, R. K. 1984. *Cluster Analysis*. Quantitative applications in the social sciences 44. Sage, Beverly Hills.
- Ambrosiani, B. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Uppsala universitet. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Andersson, G., Källström, M. & Näversköld, K. O. 2016. "Runstensfyndet från Björkö by". I *Fornvännen* III:102–117.
- Andersson, L. 1999. *Jarlabankeättens gravplats vid Broby bro. Arkeologisk undersökning av gravplats med tre skelettgravar vid Broby bro, Täby socken och kommun, Uppland*. Rapport 1999:4. Stockholms läns museum, Stockholm.
- Andersson, L. & Källström, M. 2008. "Spåren av Jarlabanke". I *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. M. Olausson (red.). Historiska Media, Lund (s. 360–378).
- Axelsson, J. 1993. *Mellansvenska runristare. Förteckning över signerade och attribuerade inskrifter*. Runrön 5. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet, Uppsala.
- Bagge, S. 1996. *From gang leader to the Lord's anointed: Kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*. The Viking Collection 8. Odense University Press, Odense.
- Bagge, S. 2010. *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway c. 900–1350*. Museum Tusulanum Press, Köpenhamn.
- Barnes, M. P. 2001. "The Hedeby Inscriptions, the Short-Twig Runes, and the Question of Early Scandinavian Dialect Markers". I *Von Thorsberg nach Schleswig. Sprache und Schriftlichkeit eines Grenzgebietes im Wandel eines Jahrtausends. Internationales Kolloquium im Wikinger Museum Haithabu vom 29. September–3. Oktober 1994*. K. Düwel, E. Marold & C. Zimmermann (red.). Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 25. de Gruyter, Berlin (s. 101–110).
- Beattie, C. & Maslakovic, A. 2003. "Introduction". I *The Medieval Household in Christian Europe c. 850–c. 1550. Managing Power, Wealth, and the Body*. C. Beattie, A. Maslakovic & S. Rees Jones (red.). International Medieval Research 12. Brepols, Turnhout.
- Bianchi, M. 2010. *Runor som resurs. Vikingatida skriftkultur i Uppland och Södermanland*. Runrön 20. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet, Uppsala.
- Bork, R. & Kann, A. 2008. *The Art, Science, and Technology of Medieval Travel*. AVISTA studies in the history of medieval technology, science and art 6. Ashgate Publishing, Aldershot.
- Bratt, Peter. 2008. *Makt uttryckt i jord och sten. Storbögar och maktstrukturer i Mälardalen under järnålder*. Stockholm studies in archaeology 46, Stockholms universitet, Stockholm.
- Brink, S. 2009. "Familj och kollektiv i det äldre samhället i Norden". I *Saga och sed*, 2009:79–89. Kungl. Gustav Adolfs akademien, Uppsala.
- Brink, S. 2012. *Vikingarnas slavar. Den nordiska tråldomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Atlantis, Stockholm.
- Callow, C. 2006. "Geography, Communities and Socio-Political Organization in Medieval Northern Iceland". I *People and space in the Middle Ages, 300–1300*. W. Davies, G. Halsall & A. Reynolds (red.). Studies in the early Middle Ages, 15. Brepols, Turnhout (s. 65–86).
- Danmarks Runeindskrifter*. 1941–42. L. Jacobsen & E. Moltke (red.). Ejnar Munksgaard, Köpenhamn.
- Freij, H. 1996. *Studier av runstensspårs profiler och huggmärken*. Opublicerat manuskript.
- Fridell, S. 2000. "De stavlösa runornas ursprung". I *Saga och sed*, 2000:85–100. Kungl. Gustav Adolfs akademien, Uppsala.
- Fuglesang, S. H. 1980. *Some Aspects of the Ringerike Style. A phase of 11th century Scandinavian art*. Odense University Press, Odense.
- Fuglesang, S. H. 1998. "Swedish Runetones of the Eleventh Century: Ornament and Dating". I *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung. Abhandlungen des Vierten Internationalen Symposium über Runen und Runeninschriften in Göttingen vom 4.–9. August 1995*. K. Düwel & S. Nowak (red.). Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde, 15. de Gruyter, Berlin (s. 197–218).
- Gardelin, G. 2006. *En värld av sten: Stenbyggarnas organisation i medeltidens Östergötland*. Lund Studies in

- Historical Archaeology 3. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Gräslund, A.-S. 1991. "Runstenar – om ornamentik och datering I." I *TOR* 22:113–140.
- Gräslund, A.-S. 1992. "Runstenar – om ornamentik och datering II." I *TOR* 23:177–201.
- Gräslund, A.-S. 1994. "Mälardalens runstenar: seminarium och databas." I *Nytt om runer* 9:29.
- Gräslund, A.-S. 2002. "De senvikingatida runstenarna i Jönköpings län – deras ornamentik och datering". I *Om runstenar i Jönköpings län*. J. Agertz & L. Varenius (red.). Småländska kulturbilder. Jönköpings läns museum, Jönköping (s. 139–154).
- Gräslund, A.-S. 2003. "Late Viking Age rune stones: ornamentation and chronology". I *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 25:586–591.
- Gräslund, A.-S. 2011. "Similarities or Differences? Rune Stones as a Starting Point for Some Reflections on Viking Age Identity". I *Viking settlements and Viking society: papers from the proceedings of the sixteenth Viking Congress, Reykjavik and Reykholt, 16–23 August 2009*, red. A. Holt & S. Sigmundsson (red.). Hið íslenska fornleifafélag, Reykjavik/University of Iceland Press (s. 147–161).
- Gustavson, H. & Snædal Brink, T. 1981. "Runfynd 1980". I *Fornvännen* 76:186–202.
- Hagenfeldt, S. E. & Palm, R. 1996. *Sandstone Runestones. The Use of Sandstone for Erected Runestones*. Sällskapet Runica et Mediævalia. Stockholm.
- Hansson, A. 1993. *Kopior eller likhet: Tolkningsproblem kring runstenars ornamentik*. CD-uppsats i arkeologi, Institutionen för arkeologi, Uppsala universitet, Uppsala.
- Harrison, D. 1996. *Medieval Space. The Extent of Microspatial Knowledge in Western Europe during the Middle Ages*. Lund University Press, Lund.
- Hedenstierna-Jonson, C. 2010. "I en skrivkunnig miljö – om skriftkultur mellan vikingatid och medeltid (950–1150 e. Kr.)". I *Situne Dei*. Sigtuna (s. 175–181).
- Hermansson, L. 2000. *Släkt, vänner och makt: en studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Historiska institutionen vid Göteborgs universitet, Göteborg.
- Herschend, F. 1994. *The Recasting of a Symbolic Value: Three Case Studies on Rune-Stones*. OPIA 3. Societas archaeologica Upsaliensis, Uppsala.
- Herschend, F. 1997. *Livet i hallen. Tre fallstudier i den yngre järnålderns aristokrati*. OPIA 14. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, Uppsala.
- Herschend, F. 2009. "En Gudi m.fl. välbehaglig gärning." I *Bro till evigheten: Brons rumsliga, sociala och religiösa dimension under vikingatid och tidig medeltid*. A. Nordberg & L. Andersson (red.). Stockholms läns museum, Stockholm (s. 52–59).
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1933. *Svenska landskapslagar Ser. 1 Östgötalagen och Upplandslagen*. Svenska landskapslagar, tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Geber, Stockholm.
- Holmquist Olausson, L. 2001. "Birkas befästningsverk – resultat från de senaste årens utgrävningar". I *Birkas krigare*. M. Olausson (red.). Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet, Stockholm (s. 9–15).
- Hyenstrand, Å. 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner*. Rapport 1984:7. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Imer, L. 2007. *Runer og runeindskrifter kronologi, kontekst og funktion i Skandinaviens jernalder og vikingetid: text, katalog*. Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet, Köpenhamn.
- Jansson, S. B. F. 1977 (1963). *Runinskrifter i Sverige*, Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Jesch, J. 2001. *Ships and Men in the Late Viking Age. The Vocabulary of Runic Inscriptions and Skaldic Verse*. Boydell Press, Woodbridge.
- Kitzler, L. 1998. "Learning to know a Rune Carver and his cutting technique. A method study and some results". I *Laborativ arkeologi* 10–11:89–103.
- Kitzler Åhfeldt, L. 2002. *Work and worship: Laser Scanner Analysis of Viking Age Rune Stones*. Theses and papers in archaeology B 9, Stockholms universitet, Stockholm.
- Kitzler Åhfeldt, L. 2008. "Runristare i stad och land. Huggspårsanalyser av runstenar i och kring Sigtuna". I *Situne Dei*. Sigtuna (s. 7–32).
- Kitzler Åhfeldt, L. 2011. "Runstenar och eskilstunakistor i Västergötland: Ett exempel på förändrad mobilitet". I *Futhark: International Journal of Runic Studies* 2:145–176.
- Kitzler Åhfeldt, L. 2012. "Carving technique and runic literacy". I *Epigraphic literacy and Christian identity: modes of written discourse in the newly Christian European North*. K. Zilmer & J. Jesch (red.). Utrecht studies in medieval literacy 4. Brepols, Turnhout (s. 63–97).
- Kitzler Åhfeldt, L. 2014. "Setu stain, kiarþu merki, risti runaR. Tekniska termer i runstensinskrifter från vikingatiden". I *Fornvännen* 109(4):243–258.
- Kitzler Åhfeldt, L. 2015. "Rune Carvers and Local Mobility". I *Viking and Medieval Scandinavia* 11:143–182.

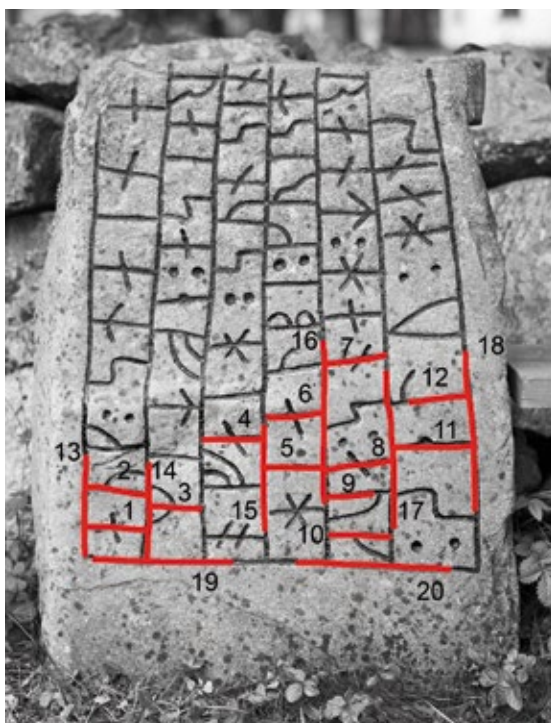
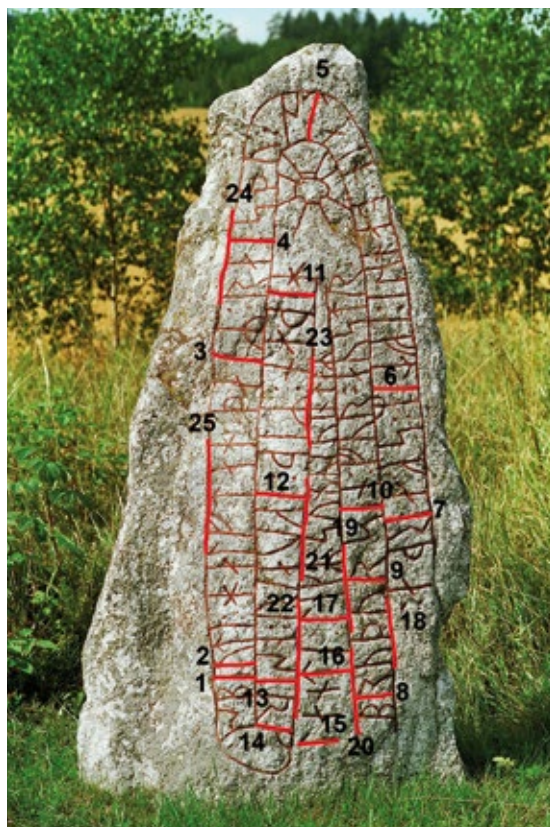

- Kyrka och socken i medeltidens Sverige. En samling uppsatser.* 1991. O. Ferm (red.). Studier till det medeltida Sverige. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Källström, M. 2007. *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden.* Stockholm Studies in Scandinavian Philology N.S. 43. Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet, Stockholm.
- Källström, M. 2013a. *Runstensfynd i Björkö by, Adelsö sn, Uppland.* Runrapport från Riksantikvarieämbetet.
- Källström, M. 2013b. *Runstenspusset lagt.* K-blogg 18 februari 2013. <http://www.k-blogg.se/2013/02/18/runstenspusset-lagt/> (2016-11-10).
- Källström, M. 2013c. *Runfynd bland blåsippona.* K-blogg 26 april 2013. <http://www.k-blogg.se/2013/04/26/runfynd-bland-blasippona/> (2016-11-10).
- Lager, L. 2002. *Den synliga tron: runstenskors som en spegling av kristnandet i Sverige.* OPIA: Occasional papers in archaeology 31. Akad. avhandling, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, Uppsala.
- Larsson, M. G. 1990. *Runstenar och utlandsfärder – Aspekter på det senvikingatida sambället med utgångspunkt i de fasta fornlämningarna.* Acta archaeologica Lundensia, Series in 80, 18. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Larsson, M. G. 1997. *Från stormannagård till bondby. En studie av mellansvensk bebyggelseutveckling från äldre järnålder till medeltid.* Acta archaeologica Lundensia, Series in 80, 26. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Laur, W. 2001. "Sprachen, Schriften, 'Nationalitäten' in Haithabu und Schleswig". I *Von Thorsberg nach Schleswig. Sprache und Schriftlichkeit eines Grenzgebietes im Wandel eines Jahrtausends. Internationales Kolloquium im Wikinger Museum Haithabu vom 29. September–3. Oktober 1994.* K. Düwel, E. Marold & C. Zimmermann (red.). Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 25. de Gruyter, Berlin (s. 61–76).
- Laur, W. 2009 (2006). *Runendenkmäler in Schleswig–Holstein und in Nordschleswig.* Verein zur Förderung des Archäologischen Landesmuseums, Schleswig.
- Lerche Nielsen, M. 2001. "Swedish Influence in Danish Runic Inscriptions". I *Von Thorsberg nach Schleswig. Sprache und Schriftlichkeit eines Grenzgebietes im Wandel eines Jahrtausends. Internationales Kolloquium im Wikinger Museum Haithabu vom 29. September–3. Oktober 1994.* K. Düwel, E. Marold & C. Zimmermann (red.). Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 25. de Gruyter, Berlin (s. 127–48).
- Lindblad, E. & Wirtén, K. 1992. *Korsbandstenar: en kronologisk studie.* Institutionen för arkeologi, Uppsala universitet, Uppsala.
- Lindkvist, T. 1991. "Kollektiv eller territoriell indelning. Socknen som profan gemenskapsform i Sveriges medeltida lagar". I *Kyrka och socken i medeltidens Sverige. En samling uppsatser.* O. Ferm (red.). Studier till det medeltida Sverige. Riksantikvarieämbetet, Stockholm (s. 505–519).
- Lindkvist, T. 2003. "Från träl till landbo. Uppkomsten av det medeltida godssystemet i Europa och Norden". I *Trälar. Ofria i agrarsambället från vikingatid till medeltid.* T. Lindkvist & J. Myrdal. (red.). Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 17. Nordiska museets förlag, Stockholm (s. 9–21).
- Lindkvist, S. 1915. *Den Helige Eskils biskopsdöme. Några arkeologiska vittnesbörd om den kristna kyrkans första organisation inom mellersta Sverige.* Antikvarisk tidskrift för Sverige 22:1. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, Stockholm.
- Ljung, C. 2016. *Under runristad håll. Tidigkristna gravmonument i 1000-talets Sverige.* Stockholm Studies in Archaeology 67:1–2. Stockholms universitet, Stockholm.
- Ljung, C. & Thedéen, S. 2009. *Ritualer vid runstenar? En arkeologisk undersökning invid Ångbystenen i Bromma.* Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet, Stockholm.
- Lönnroth, L. 1987. "The effects of conversion on Scandinavian mentalité". I *The Christianization of Scandinavia. Report of a Symposium held at Kungälv, Sweden 4–9 August 1985.* B. Sawyer, P. Sawyer & I. Wood (red.). Viktoria, Alingsås (s. 27–29).
- McLeod, S. 2014. "The Rediscovery of U 170: Runestones, Churchyards, and Burial Grounds in Sweden". *Journal of the North Atlantic* 10(25):1–18.
- Moltke, E. 1976. *Runerne i Danmark og deres oprindelse.* Forum, Köpenhamn.
- Nationalencyklopedin, kristallin bergart:* <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/kristallin-bergart> (2016-08-24).
- Nedkvitne, A. 2009. *Lay Belief in Norse Society 1000–1350.* Museum Tusulanum Press, Köpenhamn.
- Nyberg, H. 2001. *Runstensresarna på Södertörn. En studie av östra Södermanlands sociala struktur under vikingatid–tidig medeltid.* C-uppsats i arkeologi. Stockholms universitet, Stockholm.

- Nyman, R. 2009. *Runsten och gård. Relationen mellan runstenar och gårdar på Södra Södertörn*. Kandidatuppsats i arkeologi. Stockholms universitet, Stockholm.
- Palm, R. 1992. *Runor och regionalitet. Studier av variation i de nordiska minnesinskrifterna*. Runrön 7. Uppsala universitet, Uppsala.
- Palme, S. U. 1959. *Kristendomens genombrott i Sverige*. Bonnier, Stockholm.
- People and space in the Middle Ages, 300–1300*. 2006. W. Davies, G. Halsall & A. Reynolds (red.). Studies in the early Middle Ages, 15. Brepols, Turnhout.
- Philippa, M. 1977. "Die Inschriften des schwedischen Runenmeisters Balli". I *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 12:23–45. Rodopi, Amsterdam.
- Prehistoric Journeys*. 2007. V. Cummings & R. Johnston (red.). Oxbow Books, Oxford.
- Price, N. 2002. *The Viking Way: religion and war in late Iron Age Scandinavia*. AUN 31. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, Uppsala.
- Rees Jones, S. 2003. "Preface". I *The Medieval Household in Christian Europe c. 850–c. 1550. Managing Power, Wealth, and the Body*. C. Beattie, A. Maslakovic & S. Rees Jones (red.). International Medieval Research 12. Brepols, Turnhout (s. 11–18).
- Retsö, D. 2007. *Människans mobilitet och naturens motsträvighet. Studier kring frågan om resbastighet under medeltiden*. Stockholm studies in economic history 52. Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm.
- Samnordisk runtextdatabas (SRD)*. Version 3.0. Uppsala runforum. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. <http://www.nordiska.uu.se/forsk/samnord.htm> (datum för runtextfilen 2015-03-24).
- Sanmark, A. 2004. *Power and Conversion. A Comparative Study of Christianization in Scandinavia*. OPIA 34. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, Uppsala.
- Sanmark, A. 2005. "Fast and feast: christianization through the regulation of everyday life." *Viking Heritage* 2005:4, 3–7.
- Sawyer, P. 1987. "The process of Scandinavian Christianization in the tenth and eleventh centuries". I *The Christianization of Scandinavia. Report of a Symposium held at Kungälv, Sweden 4–9 August 1985*. B. Sawyer, P. Sawyer & I. Wood (red.). Viktoria, Alingsås (s. 68–87).
- Sawyer, B. 1991. "Viking-Age Rune-Stones as a Crisis Symptom". I *Norwegian Archaeological Review*, 24(2):97–112.
- Schnell, I. 1965. *Kyrkorna i Södermanland*. Södermanlands hembygds- och museiförbund, Nyköping.
- Selinge, K.-G. 2010. *Språket i landskapet. Om runstenar, rågångar och byar*. Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur, Uppsala.
- Snædal, T. 2011. *Granskning och upprustning av runinskrifter i Stockholms län 2011*. Runrapport från Riksantikvarieämbetet, dnr 322-4237-2011. <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/6506> (2016-11-10).
- Snædal, T. 2014. *Runinskrifterna på Pireuslejonet i Venedig*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm. <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/6470> (2016-11-10).
- Snædal Brink, T. & Wachtmeister, I. 1984. *Runstenar i Södermanland. Vägvisare till runristningar i Södermanlands län*. Sörmländska handlingar 40. Södermanlands museum, Nyköping.
- Sporrong, U. 1985. *Målarbygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv*. Meddelanden B 61. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm.
- SRD = *Samnordisk runtextdatabas*.
- SRI = *Sveriges runinskrifter*. 1900–. Band 1–. Utgivna av Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, Stockholm.
- SRI 1 = *Ölands runinskrifter*. 1900–1906. Granskade och tolkade av Erik Brate. Sveriges runinskrifter, band 1 (SRI 1). Kungl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien, Stockholm.
- SRI 3 = *Södermanlands runinskrifter. 1924–1936*. Granskade och tolkade av Erik Brate och Elias Wessén. Sveriges runinskrifter, band 3 (SRI 3). Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, Stockholm.
- SRI 5 = *Västergötlands runinskrifter. 1940–1970*. Granskade och tolkade av Hugo Jungner och Elisabeth Svärdström. Sveriges runinskrifter, band 5 (SRI 5). Kungl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien, Stockholm.
- SRI 7 = *Upplands runinskrifter. 1943–1946*. Granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson. Sveriges runinskrifter, band 7 (SRI 7). Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, Stockholm.
- Stenqvist Millde, Ylva. 2007. *Vägar inom rätkhäll. Spåren efter resande i det förindustriella bondesambället*. Stockholm Studies in Archaeology 39. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet, Stockholm.
- Stille, P. 1999. *Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland. En studie i attribuering*. Runrön 13. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet, Uppsala.

- Stähle, C. I. 1950. "Sockenbildningen i Törens prosteri". I *Namn och Bygd*, 38:100–112.
- Sundquist, M. 1996. *Treöglerunstenar i Uppland*. CD-uppsats i arkeologi. Institutionen för arkeologi, Uppsala universitet, Uppsala.
- Svedjemo, G. 2014. *Landscape dynamics: spatial analyses of villages and farms on Gotland AD 200–1700*. OPIA 58. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, Uppsala.
- Svärdström, E. & Gustavson H. 1973. "Runfynd 1972". I *Fornvännen* 68:185–203.
- Sö + nummer = Inskriftsnummer i SRI 3.
- The Christianization of Scandinavia. Report of a Symposium held at Kungälv, Sweden 4–9 August 1985*. 1987. B. Sawyer, P. Sawyer & I. Wood (red.). Viktoria, Alingsås.
- The Medieval Household in Christian Europe c. 850–c. 1550. Managing Power, Wealth, and the Body*. 2003. C. Beattie, A. Maslakovic & S. Rees Jones (red.). International Medieval Research 12. Brepols, Turnhout.
- U + nummer = Inskriftsnummer i SRI 7.
- Wassenhofen, D. 2006. *Skandinavien unterwegs in Europa (1000–1255): Untersuchungen zu Mobilität und Kulturtransfer auf prosopographischer Grundlage*. Europa im Mittelalter 8. Akademie Verlag, Berlin.
- Wessén, E. 1960. *Historiska runinskrifter*. KVHAA handlingar. Filologisk-filosofiska serien 6. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Wijkander, K. 1987. "Jordäggande och samhällsbyggande A: Södermanlands medeltida ägostrukturer". I *Sörmländsk kulturhistoria under förhistorisk tid och tidig medeltid*. Rapport 10. Södermanlands museum, Nyköping (s. 59–66).
- Williams, H. 1990. *Åsrunan. Användning och ljudvärde i runsvenska steninskrifter*. Runrön 3. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet, Uppsala.
- Zachrisson, T. 1998. *Gård, gräns och gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm Studies in Archaeology 15. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet, Stockholm.

Figur 42–60

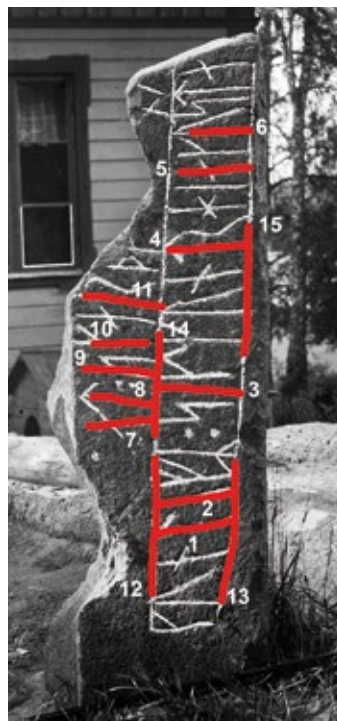
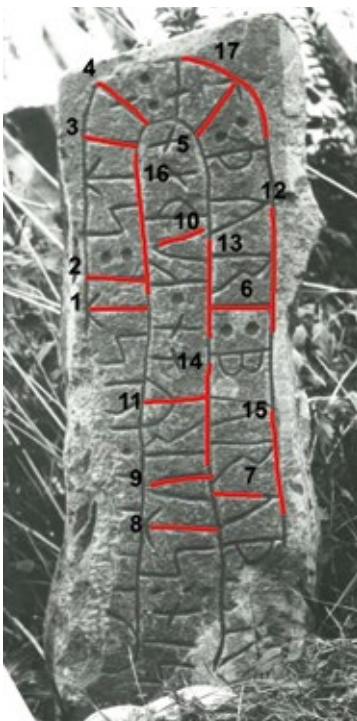
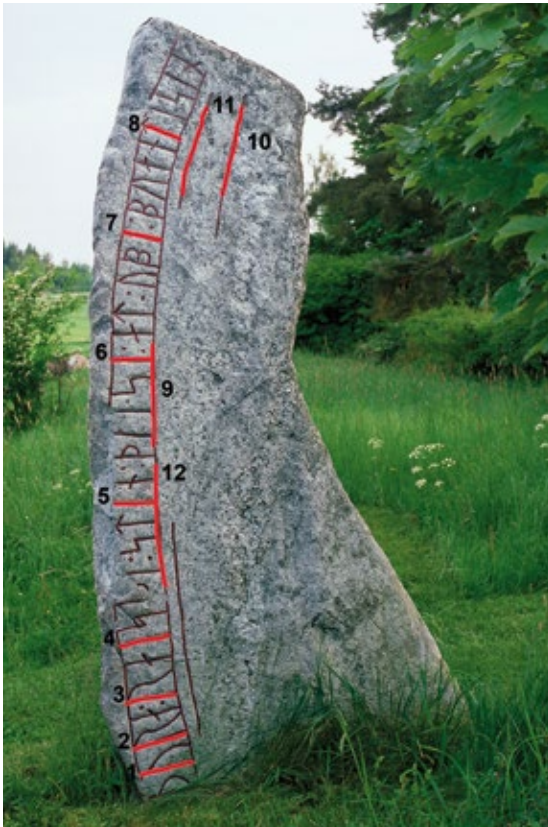
Figur 42. Sö 113, Kolunda. Stenkvista sn. Foto: SRI/Riksantikvarieämbetet. Modifierad av författaren.

Figur 43. Sö 131, Lundby, Lids sn. Foto: Bengt A Lundberg/Riksantikvarieämbetet, 1997. Modifierad av författaren.

Figur 44. Sö 134, Ludgo kyrka. Foto: SRI/Riksantikvarieämbetet. Modifierad av författaren.

Figur 45. 3D-bild av Sö 134. Av bilden framgår att den nedre delen av stenen är mycket bättre bevarad än den övre. När runor valdes ut för analys undveks den övre delen. Foto: Laila Kitzler Åhfeldt/Riksantikvarieämbetet.

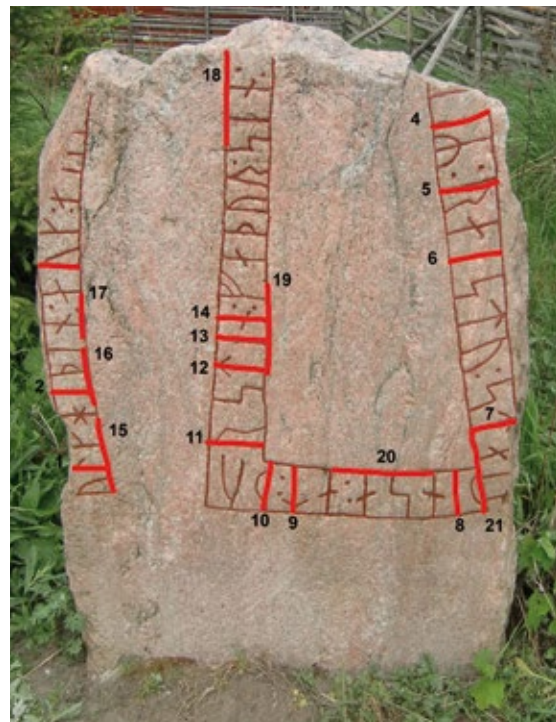
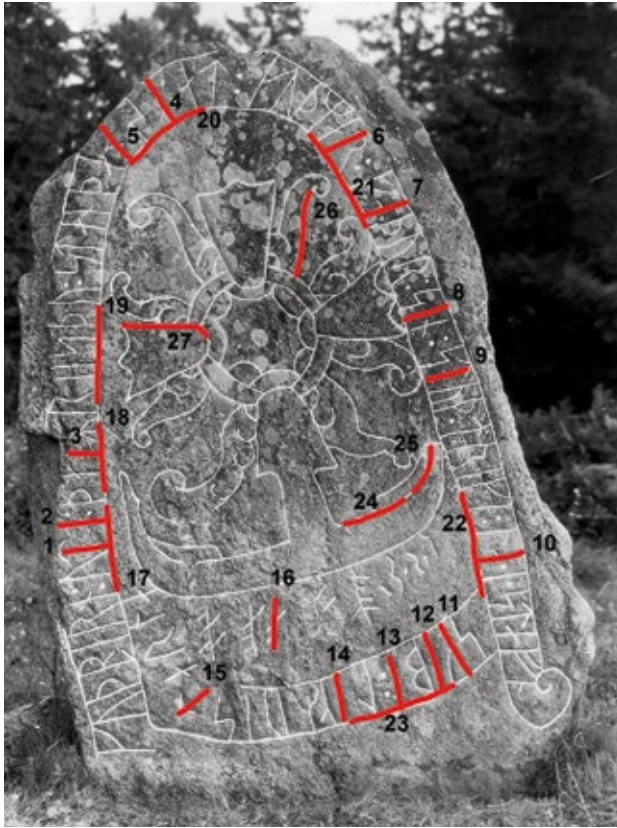
Figur 46. Sö 137 Aspa Ludgo, Ludgo sn. Foto: Bengt A Lundberg/Riksantikvarieämbetet. Modifierad av författaren. Sida 1.

Figur 47. Sö 137, Aspa Ludgo, Ludgo sn. Foto: Bengt A Lundberg/Riksantikvarieämbetet. Modifierad av författaren. Sida 2.

Figur 48. Sö 161, Råby kyrka. Foto: Runverkets samlingar, fotograf okänd/Riksantikvarieämbetet. Modifierad av författaren.

Figur 49. Sö 162 Råby, Bårbo sn. Foto: Erik Brate/Riksantikvarieämbetet. Modifierad av författaren.

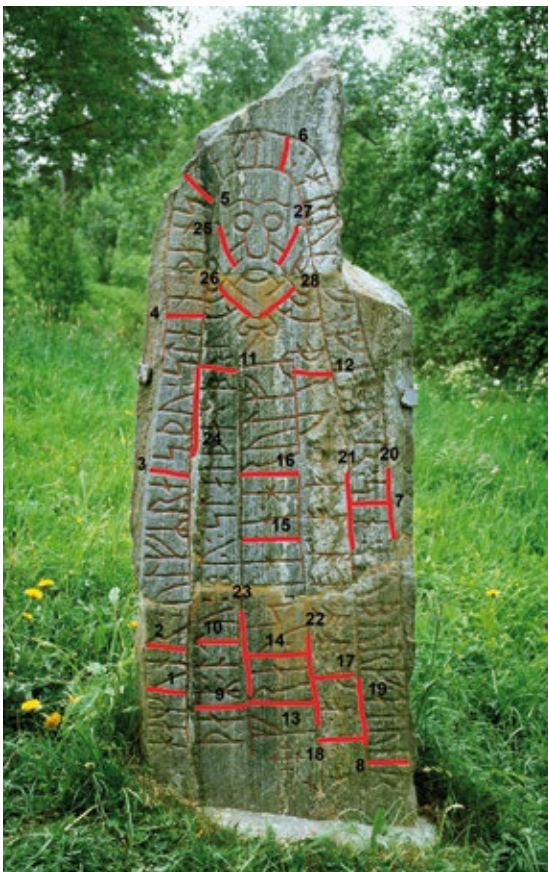
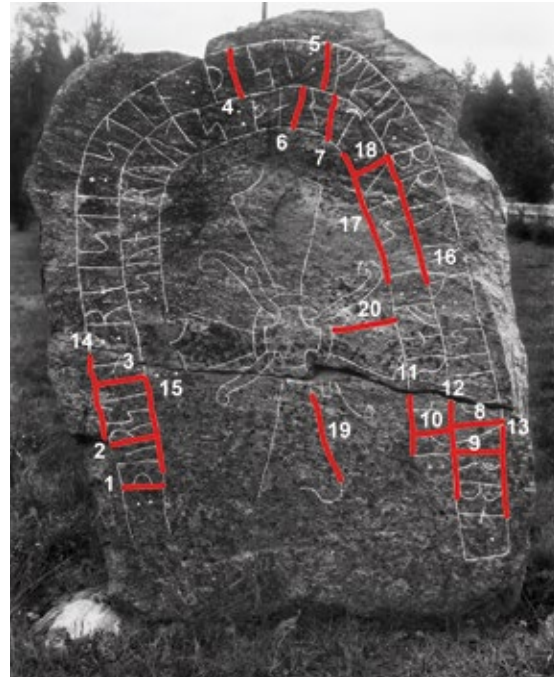
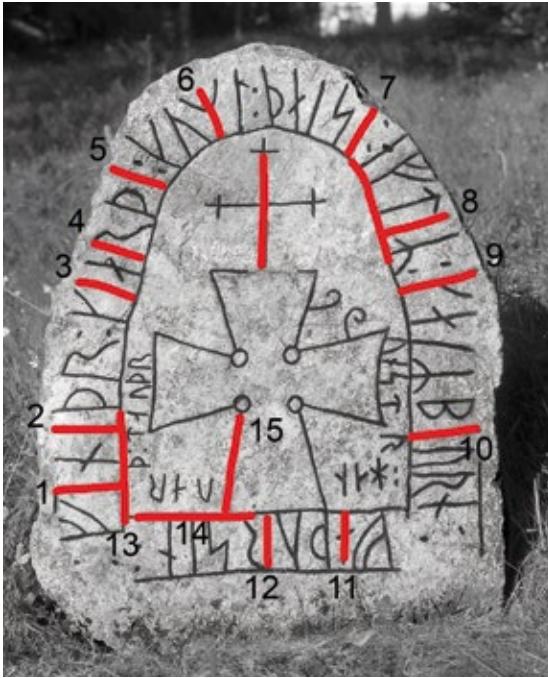
Figur 50. Sö 164, Spånga, Råby-Rönö sn. Foto: H. Faith-Ell/Riksantikvarieämbetet, 1928. Modifierad av författaren.

Figur 51. Sö 165, Grinda, Spelvik sn. Foto: Bengt A Lundberg/Riksantikvarieämbetet, 1985. Modifierad av författaren.

Figur 52. Sö 166, Grinda, Spelvik sn. Foto: H. Faith-Ell/Riksantikvarieämbetet, 1930. Modifierad av författaren.

Figur 53. Sö 307, Igelsta, Östertälje. Foto: Laila Kitzler Åhfeldt, 2012 (RAÄ).

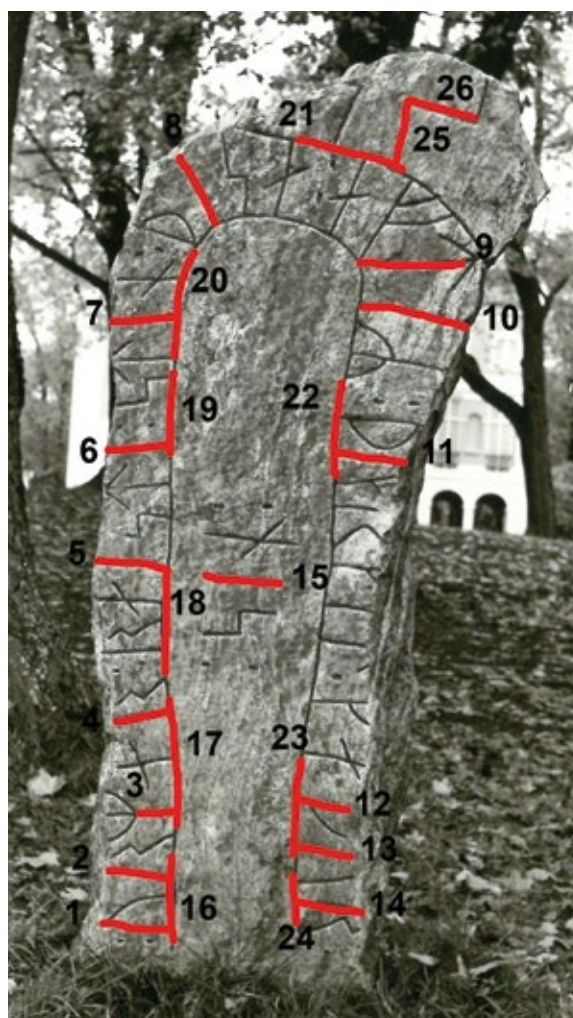
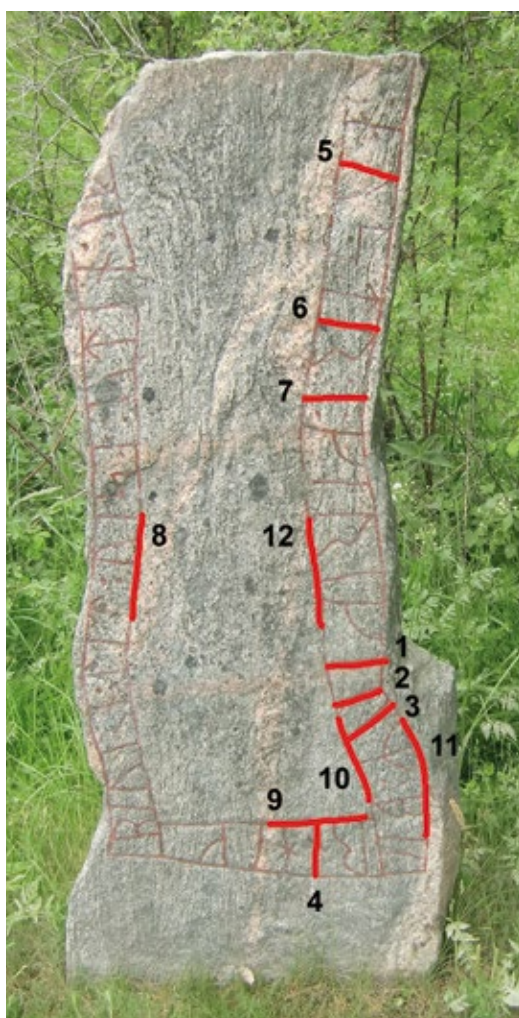
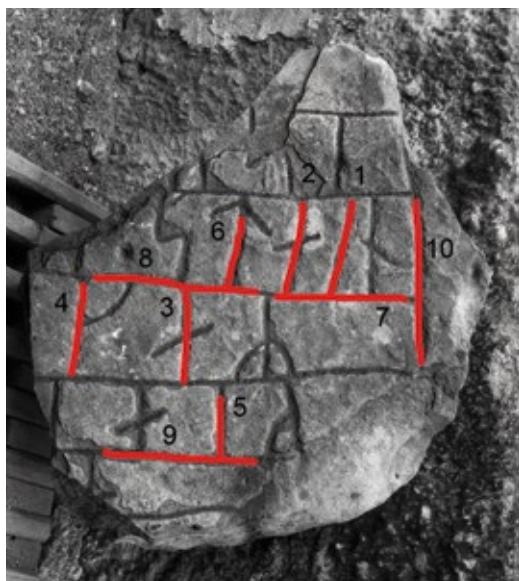

Figur 54. Sö 319, Sannerby (nu Stäringe), Årdala sn. Foto: H. Faith-Ell, 1930 (RAÄ). Modifierad av författaren.

Figur 55. Sö 360, Bjuddby, Blacksta sn. Foto: H. Faith-Ell, 1928 (RAÄ). Modifierad av författaren.

Figur 56. Sö 367, Släbro, S:t Nikolai. Foto: Bengt A Lundberg, 1989 (RAÄ). Modifierad av författaren.

Figur 57. Sö 370, Ludgo kyrka. Foto: H. Faith-Ell, 1935 (RAÄ). Modifierad av författaren.

Figur 58. 3D-bild av Sö 370. Foto: Laila Kitzler Åhfeldt (RAÄ).

Figur 59. Sö Fv1954;20, Noling, Grödinge sn. Foto: Laila Kitzler Åhfeldt, 2012 (RAÄ).

Figur 60. Sö Fv1973;189, Julita herrgård, Julita sn. Foto: Runverkets samlingar, Å. Grundström (RAÄ). Modifierad av författaren.

